

ISSN : 1015 - 1826

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH - COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ 2009

Cilt : XXVIII

Sayı : 46

ANKARA - 2009 / EYLÜL

YAYININ ADI: *Tarih Araştırmaları Dergisi*
2009: 46: Eylül

YAYIN SAHİBİNİN ADI
Prof. Dr. Sekine KARAKAŞ
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Prof. Dr. Ayşe ONAT
(Tarih Bölümü Başkanı)

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Ayşe ONAT
Doç. Dr. Turgut YİĞİT
Yrd. Doç. Dr. Abdüllatif ARMAĞAN
Arş. Gör. Dr. Özlem KARSANDIK

YAYININ TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1
ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi "Hakemli" olup, yılda iki kez (Mart-Eylül aylarında) yayınlanmaktadır.
TÜBİTAK / ULAKBİM, dergimizde yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45 06100 Sıhhiye / Ankara-Türkiye
Telefon: 0 (312) 310 32 80 / Dahili: 1053
e-posta: tkeskin@gmail.com

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İnciçi Sokak No: 10
06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 09/10/2009

DİVANÜ LUGAT-İT-TÜRK'TE GEÇEN YER ADLARI

Location Names in Divanü Lugat-it Türk

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Biz bu çalışmada Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen pekçok ülke, şehir, kasaba, köy ve diğerlerini derleyip, yerlerini belirlemeye çalıştık. Ancak gözden kaçırdığımız başka coğrafi mekânlar olabileceği gibi, belki de mevkileri hususunda da yanlış tahminlerde bulunabiliriz. Bununla birlikte Türkistan coğrafyası üzerine araştırma yapacakların önünü bir parça da olsa açabildiğimizi ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Yer Adları

Abstract

In Divanü Lugat-it-Türk the splendid work of Kaşgarlı Mahmud there are lots of supplies for Turkish history and culture. Although there have been many studies an it since it was found, it still contains the subjects, that can still be worked and searched in every field of Turkologia on Divanü Lugat-it-Türk, which is as worthy as a treasure, will take way years, so another cultural subjects in Divanü Lugat-it-Türk which intrest us closely an geographical terms and location names.

Accepted by the world of science, it is a truth that have been many studies on this subject both inside and outside of Turkey. As a matter of fact, we aimed to carry out that study at least at the level of an article in the light of new historical and geographical knowledges. Historical geography means studying the locations when people lived in the past from every aspect in real by using today's modern geographical methods. However, since the content of such a deep study can't be in the extent of an article, we must limit our study.

Key Words: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it Türk, Location Names

Kaşgarlı Mahmud'un muhteşem eseri Divanü Lûgat-it-Türk'te Türk tarihi ve kültürü açısından binlerce malzeme vardır. Bulunduğu ilk günden itibaren üzerinde pek çok çalışma yapılmasına rağmen, Türklük Bilimin her sahasında

* Prof.Dr. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

hâlâ işlenecek ve araştırılacak konuları ihtiva etmektedir. Büyük bir hazine değerindeki Divanü Lûgat-it-Türk'ün incelenmesi daha uzun yıllar sürecektir. İşte, Divanü Lûgat-it-Türk'te bizleri yakından ilgilendiren bir kültürel mevzu da coğrafi terimler ve yer adlarıdır.

Yine ilim âlemince malûmdur ki, bu hususta Türkiye içinde ve dışında onlarca çalışma yapıldığı bir hakikattir. Esasında biz, yeni tarihi ve coğrafi bilgiler ışığında, en azından bir makale düzeyindeki bu çalışmayı hedeflemiş durumdayız. Tarihi coğrafya, günümüzün modern coğrafi yöntemlerini kullanarak, geçmişte insanların yaşadığı yerleşim alanlarının gerçekte her bakımdan incelenmesi demektir. Ancak böyle derinlemesine bir çalışmanın muhtevası bir makale kapsamında olamayacağından, incelememizi daha sınırlı tutmak zorundayız.

Daha evvelce de bu konuya benzer çalışmalarımız oldu. Mesela Şine Usu Yazıtında geçen yer adları hakkında bir değerlendirme yaptığımız gibi, umumen Kök Türk Kitabelerindeki coğrafi isimler hususunda da bir denememiz vardır¹.

Bu araştırmada önce Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen Türk ve yabancı ülkelerle, illerden sonra şehir, kasaba ve köylerden, arkasından yeri belli olmayan mekânlar hakkında bilgi vereceğiz.

I- Ülkeler

1- Barshan: Divanü Lûgat-it-Türk'te Çin'in üç bölgeye ayrıldığı, aşağı Çin'in bu ad ile anıldığı ve buranın Kaşgar bölgesi olduğu; ayrıca Kaşgar yakınlarındaki bir tepe üzerinde bulunan kaleye de bu ismin verildiği vurgulanmaktadır². Bununla birlikte bir de Divan'da Barsgan vardır. Bu ikisinin aynı yer olup-olmadığı konusunda düşünmek lazım. Bazı İslam kaynaklarında da Barshan'ın idarecisine Barshan Tigin dendiğini görüyoruz³.

2- Çaparka: Kaşgarlı Mahmud, Türk dili üzerine açıklamalar yaparken, Japon ülkesinin uzaklığından, araya büyük denizlerin girmiş olmasından dolayı dilleri bizce bilinmiyor⁴, diyor. Marco Polo'nun da tespit ettiği üzere, kendilerinden daha üstün bir ırk olmadığını düşünen Japonların asıl yurdunun Asya olduğuna dair oldukça fazla iddia bulunmaktadır ki, muhtemelen bu eski yurtlarında onlar Türklerle münasebet içerisindeydiler. Ayrıca dil âlimleri, Japon dilinin de Türkçe ile akrabalığına dikkati çekmektedirler⁵.

¹ S.Y.Gömeç, “Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine”, **Belleten**, LXIV/240, Ankara 2001; S.Y.Gömeç, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, **Türk Kültürü**, 39/453, Ankara 2001.

² Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1986, s.436, 453 (Bundan sonra DLT kısaltması şeklinde verilecektir).

³ R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.35.

⁴ **DLTI**, s.29.

⁵ S.Y.Gömeç, “Türk Milli Kimliğinin Teşekkülünde Türk Dilinin Önemi”, **21. Yüzyılda Türkiye'de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara

3- Çin: Bu ülke için Kaşgarlı; “Hitay ülkesi Çin’dir ve Tibet’in doğu tarafındadır” diye izah ediyor⁶. Bundan başka üste belirtildiği üzere o, Çin’i üç bölgeye taksim eder ve bunları da: Yukarı Çin, Orta Çin ve Aşağı Çin diye ayırır. Yukarı Çin’e Tabgaç; Orta Çin’e, Kıtay; Aşağı Çin’e de, Barshan dendiğini⁷ söylüyor. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk’ün I. cildinde Çin ve Maçin halkının farklı dillerinin olduğunu, bununla beraber şehirlilerin Türkçeyi iyi bildiğini, mektuplarını Türk alfabesiyle yazdıklarını belirterek de⁸, önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Ayrıca İslam kaynaklarında Çinliler de, Türkler gibi Yafes’in soyundan gösterilirler⁹.

4- Hind: “He” harfinin açıklanması sırasında, Kaşgarlı Mahmud Hind’i zikrettiği¹⁰ gibi, Tibet anlatılırken de; güneyinde Hind Denizi bulunur¹¹ diyor. Bilindiği üzere Milattan önceki çağlardan itibaren Hindistan’ın kuzey tarafları Türkler tarafından yurt tutulmuştur. Bölgede değişik Hun sülalelerinin yaşadığını biz, tarihi kaynakların yardımıyla ispatlayabiliyoruz ki, bunların içinde en meşhurları Ak Hunlar ve Gaznelilerdir. Ayrıca daha sonraki çağlarda Babürlüler ve diğer Türk sultanlıkları söz konusu ise de, bunlar Kaşgarlı’nın zamanından sonradır.

5- Kıtay: Bu ismin Orta Çin için kullanıldığını daha önce yukarıda söylemiştik. Ve bundan asıl Çin kastedilmektedir¹². Çin’e Kıtay veya Hitay adının verilmesi ve bugün bile bu isimle adlandırılması, herhalde Kök Türk Yazıtlarının Kıtany Bodun’undan gelmektedir. Çin yıllıklarında K’i-tan diye transkripsiyon edilmiştir. Bunlar bütün barbarların en kaba ve geri olanları sayılırlar. İsimlerinin manası “kılıç” ile ilişkilendirilen Kıtanların Mogol ve Hsien-pilerden olduğu, ayrıca tarihi Mogol sülalesi Nirunlarla bağı bulunduğu yolunda görüşler varsa da, araştırmacılar onların kuvvetli bir Türk tesirinde olduklarını, özellikle Uygur devlet teşkilatını aldıklarını bildirmişlerdir. Onların 10-12. asırla arasında Çin’in kuzeyinde kurdukları ve Liao diye de anılan sülaleye binaen, Kök Türkçe yazıtların Kıtany ismi daha sonra Kıtay’a dönüşerek, özellikle Mogol, Rus ve Müslümanlarca Çin karşılığında bugün dahi kullanılmaktadır¹³.

6- Maçin: Divanü Lûgat-it-Türk’te Tabgaç için Maçin denmekte olup, buranın Çin’den dört ay uzakta yer aldığı ve Türkçeyi iyi bildikleri¹⁴

2013, s.81; S.Y.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014, s.40-41; Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. II, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.121.

⁶ DLT I, s.28, 355.

⁷ DLT III, s.453.

⁸ DLT I, s.29.

⁹ Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.39-41.

¹⁰ DLT I, s.9.

¹¹ DLT I, s.355.

¹² DLT I, s.28, 453.

¹³ S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.41.

¹⁴ DLT I, s.29, 453.

vurgulanıyor. Bununla birlikte Maçin'den kastın Hotan bölgesi olduğu söylenmektedir¹⁵.

7- Rum: Bundan kasıt Doğu Roma, yani Bizans'tır. Kaşgarlı, batıda Bizans'ı bir sınır noktası olarak alır ve doğudaki Türk yurtlarını buna göre sayar ki¹⁶; yine kitabında Türk'ten bahsedilirken, “Türk sözü Nuh'un oğlunun adı olunca bir kişiyi bildirir. Oğullarının adı olduğunda beşer kelimesi gibi çokluğu ve yığını vurgular. Bu kelime tekil ve çoğul yerine kullanılır. Nitekim Rum kelimesi, Tanrı yarlığasın İshak'ın oğlu İysu, İysu'nun oğlu Rum'un adıdır. Oğulları da bu isimle anılmıştır. Türk kelimesi de böyledir”¹⁷, dedikten sonra bir dere olan Yungu anlatılırken de; “Barman kasabasına akan derenin adıdır. Bu kasabayı Afrasyab'ın oğlu yapmıştır. Barman ismi kasabayı inşa eden adamdan kalmıştır. Bunun gibi Rum ülkesinde de böyledir. Diyar-ı Rum denir. Bu Tanrı esenliyesi Yalavaç İshak'ın oğlu İsu (veya İysu), onun oğlu Rum'dan kalmıştır” der¹⁸.

8- Rus: Kaşgarlı Mahmud diyalektlerden söz açarken, Bulgar, Suvar, Yimek, Kıpçak boylarının Rus ve Rum ülkelerine kadar uzandığına işaret eder¹⁹. Yine Türk dilinin özelliklerine değindiği kısımda, fail unsuruna yer veren Kaşgarlı, burada Peçenekler vasıtasıyla Rus ülkesine atıf yapmıştır²⁰. Bugün Slav olarak adlandırılan kavimler üzerine yapılan antropoloji ve dil araştırmaları onların Hint-Avrupa (Ari) menşei bir kavim olduklarını göstermektedir. Yine tarihi kaynaklarda sarışın bir millet olarak tarif edilen ilk Slavların saf bir ırk olmadıkları da bir gerçektir. Özellikle bulundukları coğrafyaya ve hâkimiyeti altında yaşadıkları millet göz önünde bulundurulunca, Slavlara Turanlı kavimlerden ırk ve kültürce pekçok hususiyetler geçmiştir. Yine dil, arkeoloji ve botanik araştırmalarının ışığı altında bu ilk Slavların vatanının Pripet Havzası ve Orta Dnepr (Kiev-Çernigov bölgesi) civarları olduğu görülür.

Bununla beraber ilim adamları tarafından kabul edilen ve ileri sürülen bir görüş de, Slavlar tarihte çok geri bir kültür seviyesinde iken Türkler ve Germanler sayesinde medeniyet ile tanışarak, kültürlerini yükseltebilmişlerdir²¹.

9- Tabgaç: Maçin için Tabgaç adlandırılmasının yapıldığını yukarıda belirtmiştik. Kaşgarlı Mahmud'un özellikle Türk olarak açıkladığını²² gördüğümüz Tabgaçlar, Çin kaynaklarına göre herhalde biraz Mogol unsur da

¹⁵ A.İnayet, “Divanü Lûğat-it Türk'te Geçen Çin ve Maçin Adı Üzerine”, **Turkish Studies**, 2/4, Erzincan 2007, s.1183-1184

¹⁶ **DLTI**, s.30.

¹⁷ **DLTI**, s.28, 30, 350-351.

¹⁸ **DLTIII**, s.369.

¹⁹ **DLTI**, s.32.

²⁰ **DLTII**, s.48.

²¹ Rus tarihi hakkında ayrıca bakınız, A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987.

²² Kaşgarlı, Tat kelimesinden “Farşlılar”, Tabgaç kelimesinden de “Türkler” anlaşılır, diyor. Bakınız, **DLTI**, s.454.

karişarak, Hunlardan gelmiş olup; dillerindeki kelimelere de bakılarak ispat edilmeye çalıřılmıřtır²³.

Kaşgarlı Mahmud, Türklerden bir bölük bu diyarda otururlar dedikten sonra, kelimenin manasının “eski” ve “ulu” demek olduğunu vurgular. Bir de Tat Tabgaç’tan söz açar ki; Tat kelimesinden Farslar, Tabgaç’tan Türkler anlařılır²⁴, diyor. Fakat kitabının başka bir yerinde ise, Tat Tabgaç ile Uygur ve Çinlileri kastetmektedir²⁵.

Pekçok kavim hakkında olduğu gibi, Tabgaçların etnik menşei hususunda da Batılı ilim adamlarının bir kısmı Türk olmadıkları yolunda fikirler ileri sürerler. Bize göre, Tabgaç sülalesinin kurucularının içinde belki Mogollar da bulunuyorsa da, baskın Türklük özelliğinin en büyük delili Kaşgarlı Mahmud’un “Divan”ı ve onun çağdaşı olan Kara Hanlı hükümdarlarının unvanlarıdır²⁶. Bunlar biryana, Kök Türk ve Uygurlar çağında Çin için Tabgaç dendiğini bilmekteyiz ki, bu da burada Türklerin kurduğu devletin hatırasına binaendir.

10- Tangut: Divanü Lûgat-it-Türk’e baktığımızda, Uygurlardan sonra bahsedilen Tangutlar için karişmış bir boy oldukları söylenir²⁷. Bu halkın ana yurdu Sarı Nehrın batı taraflarıdır.

Bununla birlikte kitabın çeşitli yerlerinde Tangutların ansızın baskına uğratıldığına dair haberlerle²⁸, ilginç bazı notlarla karişaşıyoruz ki; Türklerden bir bölük, bunlar kendi asıllarının Araplardan geldiğini belirtirler²⁹, diyor. Tabiatıyla bu doğru değildir.

Milattan önceki çağlarda adlarını Yüeh-chilerle birlikte gördüğümüz Tangutların, Tibetlilerin bir kolu oldukları bilinmektedir. Uygur menşe efsanesinde ve Oguz Kagan Destanı’nda da isimlerine rastlıyoruz³⁰. Çin kaynaklarında adı Büyük Hsia, Ak Yüksek Hsia ve Milerin Devleti olarak zikredilen Tangutlar, Kansu’da bulunan Hotan metinlerinde Hamgata şeklinde geçmektedir. Eski devirlerde Tibetlilerin arasında yaşayan Tangutlar, özellikle 9. yüzyılın ortalarında Tibet devletinin inkîrazından sonra, kuvvetlenmiřlerdi³¹.

11- Tezik: Kaşgarlı zamanında Farslı, Tacik manasına kullanılan³² bu ad, Kök Türkler devrinde Türkistan’daki Arapları ifade ediyordu³³. Bu hususta Kök

²³ Bakınız, A.P.Boodberg, “The Language of the T’o-pa Wei”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1, Harvard 1936, s.167-185; C.T’ang, “A Preliminary Interpretation of Terms from Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch’i Shu”, **Pien-cheng-yen-chio Sou-nien-pao**, No 4, Taipei 1973, s.89-122.

²⁴ **DLTI**, s.453-454.

²⁵ **DLTII**, s.280.

²⁶ S.Y.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.21.

²⁷ **DLTI**, s.28-29.

²⁸ **DLTI**, s.307; **DLTIII**, s.325, 327.

²⁹ **DLTIII**, s.362.

³⁰ S.Y.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.55.

³¹ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.138.

³² **DLTI**, s.387.

Türk Yazıtlarında ip uçlarına rastlamaktayız ki, 710'lardaki Türkistan seferi sebebiyle karşımıza çıkarlar³⁴.

12- Töbüt ~ Töpüt: Bu isim ile Divanü Lûgat-it-Türk'te Tibet³⁵ ülkesi kastedilmektedir. Kelime Kök Türk Yazıtlarında da "Töpüt" biçiminde anılır³⁶. Kaşgarlı Mahmud Tibet hakkında şunları anlatmaktadır: "Töbütölüler Sabit adında birinin oğullarıdır. Bu Yemenli bir kimsedir. Orada birini öldürmüş, korkusundan kaçmış, bir gemiye binerek Çin'e gelmiş. Tibet ülkesi onun hoşuna gitmiş, orada yerleşmiş. Çoluğu-çocuğu çoğalmış, torunları Türk topraklarından binbeşyüz fersah yer almışlar. Çin ülkesi Tibet'in doğu tarafındadır. Batı tarafında Keşmir, kuzeyinde Uygur illeri, güneyinde Hint Denizi bulunur. Bundan başka dillerinde Arapça sözler de vardır". Ayrıca yabancılarla karışan bir halk olduğu belirtildiği gibi, Tibet ile Hotan'ın ayrı dilleriyle, yazılarından bahis olunur³⁷.

Tarihin belirli bir döneminde Türklerle değişik biçimlerde münasebet içerisinde bulunan, yiyecek, içecek, misk ve altın madenleriyle zengin Tibetlilerin esas ana yurtları Çin'deki Wei Irmağı kaynakları civarındır. Kendilerinin atası olarak köpeği tanıyan bu halka, bundan dolayı Kök Türk hükümdarı Bilge bir elçilik vasıtasıyla bu durumlarını Çinlilere işaret etmiştir³⁸.

Tibet, Mogollar çağında önemli bir tahribata uğradı ve Marco Polo'ya göre ahlaki zaafları da olup³⁹, 1906'da Çin ile İngiltere arasında varılan bir anlaşmayla Çin hegemonyasına bırakıldı. Günümüze kadar çeşitli zamanlarda bağımsızlık hareketleri olduysa da bunlardan bir sonuç çıkmadı.

³³ Gömeç, **a.g.e.**, s.151.

³⁴ Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, II. Taş, Güney tarafı, 1. satır: "İni İl Kaganka...Tezik, Tokar...Suk başlıg Sogdak bodun kop kelti, yükünti..."

³⁵ Kök Türkçe kaynaklarda "Töpüt", Çin kaynaklarında "Tu-fan" şeklinde geçen Tibetlilerin atası olarak Ch'ianglar gösterilmektedir ve efsanelere göre iki ak köpekten türemişlerdir. Çince transkripsiyondaki "fan" işaretinin "bod" okunabileceği üzerinde de durulmuştur. Bunun yanı sıra Ch'iang isminin koyuna tekabül ettiğine dair deliller vardır. Bugünkü Tibet'in kuzeyinde Uygur Özerk Bölgesi ve Karanlık Dağlar, güneyinde Nepal ve Bhutan, doğularında diğer Çin eyaletleri, batılarında da Pakistan ve Karakurum bulunmaktadır.

Tibetlilerin Hunlar çağında Türklerle tabi oldukları bilinmektedir. Birçok küçük gruba ayrılmalarına rağmen iki büyük önemli kolları vardır. Bu yüzden Çinliler onlardan hiç korkmuyorlardı. İslam kaynaklarına göre, krallarına "hakan" dendiği zikredilen Tibetlilerin, Türk ve Mogol kültürlerinden fazlasıyla etkilendikleri açıktır. Bununla beraber Tibet'e herhalde bu isim (Töpüt) Türkler tarafından verilmiştir. Türkçe "töbe" (tepe) ile alâkalı olabilir. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s. Gömeç, **a.g.e.**, s.213-214.

³⁶ Bakınız, Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 4. satır, Güney tarafı, 4. satır, Kuzey tarafı, 12. satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 5. satır, Kuzey tarafı 3. satır; **Altın Köl II Yazıtı**, Sağ taraf, 1-2. satırlar.

³⁷ **DLTI**, s.29, 355-356.

³⁸ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.214.

³⁹ Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; Şeşen, **a.g.e.**, s.61; Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.177-180.

13- Yemen: Kaşgarlı yukarıda olduğu üzere Tibet'i anlatırken Yemen'e de atıf yapmıştır⁴⁰. Yemen bilindiği üzere Arabistan Yarımadasında bir bölgedir⁴¹. Burası 1517 ile 1918 yılları arasında Osmanlı Türklerinin hâkimiyetinde kalmıştır.

II- İller

1- Aramut: Divanü Lûgat-it-Türk'ün I. cildinde yer adı olarak geçen Aramut için Uygur illerine yakın oturan bir Türk bölüğüdür deniyor⁴². Bugüne kadar Divan üzerine yapılan çalışmalarda Aramutların kimliği veya mevkî henüz aydınlatılamamış olmakla beraber, 7. asrın ikinci yarısında Kök Türklerin inkıraza uğramaları sonucunda Çinliler, Gobi'nin güney ve batı kısımlarında yeni idari düzenlemelere gitmişlerdir. Bu teşkilatlanma sırasında Türkistan'ın doğusu, bugünkü Mogolistan'ın da batısına denk gelen bölgelerde Ch'an-yü ve Han-hai askeri valiliği adıyla bir taksimat yapılır. Buna göre Han-hai valiliklerinden birisi Hsin-li, yani "Taze Aramut" tutukluğudur⁴³ ki, Kaşgarlı'nın kabaca tarifine de uymaktadır.

2- Argu: Bir Türk boyu olan Arguluların iki dil bildikleri, dillerinin çapraşık olduğu, kelime ortasındaki y'leri, n'ye çevirdikleri ve z'leri de y'ye dönüştürdükleri söylenir⁴⁴. Türkçede iki dağ arasına "argu" dendiği; buradan Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere de Argu adı verildiği vurgulanmıştır⁴⁵. Yine Çigillerden bahsedilirken; "Zulkarneyn Argu ilkesine geldiğinde bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş. Bunu gören Zulkarneyn "bu ne çamur" demiş ve orada bir kale yapılmasını emretmiştir. Kale inşa olmuş ve adına Çigil denmiş" sözleriyle karşılaşmaktayız⁴⁶ ki anlatılanlardan çıkan netice, bugünkü Kırgızistan bölgesi tarihte Argu diye anılmakla birlikte, Çu ile İli arası bölgesi de gösterilir. Argu'yu, Argın boyu ve Karluklarla irtibatlandıranlar varsa da buna da şimdilik ihtiyatla bakmak lazım⁴⁷.

3- Basmıl: Kaşgarlı Mahmud'un haritasında doğudaki Türk ülkeleri arasında Başkırtlardan sonra yer alıyorlar⁴⁸. Bir zamanlar tarihte önemli bir yere sahip olan Basmıllardan artık bir iz yoktur. Elimizde bulunan Kök Türkçe kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Basmıllar, Altun Yış'ın güney-batısında, Urungu ile Beş Balık arasında yaşamışlardır. Çin kaynaklarında "Pa-si-mi" şeklinde geçen Basmıl adının "Basmal" okunabileceği ve "karışık" demek

⁴⁰ DLTI, s.86, 355.

⁴¹ Bolluk ve bereket ile yön belirten Yemen adı hususunda bakınız, Mesudi, a.g.e., s.190.

⁴² DLTI, s.139.

⁴³ İ.Togan-G.Kara-C.Baysal, Eski T'ang Tarihi, Ankara 2006, s.35.

⁴⁴ DLTI, s.29-32.

⁴⁵ DLTI, s.127.

⁴⁶ DLTI, s.393.

⁴⁷ F.Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 6. Baskı, Ankara 1987, s.140-141; V.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yayına Hazırlayanlar, K.Y.Koprıman-A.İ.Aka, Ankara 1975, s.109; Z.V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.29.

⁴⁸ DLTI, s.28.

olduğu şeklinde bir görüş vardır. Ancak Basmılların Tölös boylarından olduğu bilinmektedir. Basmıl İli 8. asrın ikinci yarılarında dağıldıktan sonra ortada kalan ve bu federasyonun bir üyesi olan Alayuntlular herhalde Oguz birliğinin arasına katıldılar. Bununla beraber Alayuntlular veya kaynaklarda geçen diğer bir adıyla Alaca Atlılar ile alâkalı olarak, hâlâ bugün Hakas Türkleri arasında bazı efsanelerin de anlatıldığını biliyoruz⁴⁹. Divanü Lûgat-it-Türk'te, onların Çümüller (Kümüller) gibi Türkçeyi çok iyi bildikleri söylenir ve onlara komşu oldukları anlaşıyor⁵⁰.

4- Başkurt ~ Başgırt: Bu Türk boyunun adı ve yaşadığı yer kitabın girişinde, Türk halklarının isimleri zikredilirken görülür ki, Yimeklerden sonra Başkurt'ın gelmesi ilginçtir⁵¹. Kaşgarlı dillerinin Kırgız, Kıpçak, Toksı, Yagma, Çigil, Ugrak ve Çaruklara yakın olduğunu vurguluyor⁵². Divan'dan çıkan neticeye göre, bugünkü yurtlarına muhtemelen 11. asırdan sonra gelmiş olabilirler. Zaten İslam kaynaklarında, onları 10. yüzyılda Aral civarlarında görmekteyiz⁵³.

5- Beçenek ~ Peçenek: Divanü Lûgat-it-Türk'te Bizans ülkesine yakın bir Türk boyu oldukları söylenen⁵⁴ Peçenekler, 22 Oguz kabilesinden 19. sıradakidir⁵⁵. Dikkati çeken şey, kitabın I. cildinde Beçenek adı alt alta verilir. Birincisinde Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük, ikincisinde Oguzlardan bir boy denmektedir⁵⁶. Bu, Peçenek ilinin 11. asırda dağılmış olduğunu, ama hâlâ il vasfını koruyan geniş bir kitleye rastlandığını, parçalardan bir kısmının Oguz iline katıldığına işaret eder.

Yine eserin değişik yerlerinde dil meseleleri vesilesiyle Peçenek adına tesadüf olunur⁵⁷. Esas Peçenek ilinin Hazar-Aral civarı olduğu ve Kök Türk Kitabelerindeki Kengeres yurdunda yaşadıkları söylenmektedir⁵⁸. Daha sonraları, meydana gelen kavgalar yüzünden büyük bir kitlenin Doğu Avrupa'ya kadar gittiklerini biliyoruz.

⁴⁹ S.Y.Gömeç, "Basmılların Türk Tarihindeki Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 220, İstanbul 2016, s.2-10; Gömeç, **a.g.e.**, s.139-140.

⁵⁰ **DLTI**, s.30, 459.

⁵¹ **DLTI**, s.28.

⁵² **DLTI**, s.30.

⁵³ S.Y.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.323-334.

⁵⁴ **DLTI**, s.28.

⁵⁵ **DLTI**, s.57.

⁵⁶ **DLTI**, s.488.

⁵⁷ **DLTII**, s.48, 67.

⁵⁸ J.Marquart, **Die Chronologie der Altürkischen Inschriften**, Leipzig 1898, s.10; S.G.Klyastorniy, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı (Ethno Toponimiği)", Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, C.18, Ankara 1954, s.104; E.Esin, "Tonga Alp-Er" (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)", **Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ord. Prof. Dr. Z.Velidi Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s.137; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.154; S.Y.Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", **DTCF. Dergisi**, 53/1, Ankara 2013, s.252-262.

6- Bulgar: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, Sabarlarla komşu oldukları anlaşılan Bulgarlar ve Bulgar ilinde z'li Türkçe konuşulduğuna işaret ediliyor⁵⁹. Ayrıca onların meşhur Bulgar şehrinden de bahis vardır⁶⁰. Araştırmacıların fikrine göre Batı Tölösleri (Ogur) ile Ata illig (Attila) Hunlarının bakiyesinin karışmasından ortaya çıkan Bulgarların esas yurtlarının tam anlamıyla neresi olduğu tartışmalıdır. Önceleri onlara Doğu Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyinde rastlanırken, 7. asır sıralarında Hazar-Aral civarlarında görmekteyiz. 630'lu yıllarda On Oklar arasındaki karışıklıklara binaen Bulgar beyi Kubrat bağımsız hareket etme imkanını yakalamıştı. 665'te ölen (veya 642) Kubrat Han (bu isim eski Türkçe "kubratmak" yani derlemek/toplamak fiiliyle alâkalı olmalıdır) On Okların Tu-lu (Togru/Tuglu/Törülü/Yol/Toprak) boyuna mensup olup, yönettiği Bulgarların çoğunluğu da Batı kaynaklarında On Ogur (muhtemel On Ok) diye anılıyordu. Kubrat'ın ölümünden sonra Hazar ilerleyişi Bulgar aşiretlerini ikiye böldü. Kubrat Han'ın beş oğlu olduğu söylenmekle birlikte, tarihi açıdan iki tanesi mühimdir. Bir kısmı onun büyük oğlu Bat-bayan'ın idaresinde Hazar hâkimiyetini tanıdılar. Bu koldan gelenler daha sonra Kazan ve İdil Türklüğünün ortaya çıkmasında rol oynadıkları gibi, bugünkü Çuvaşların da çekirdeğini oluşturdular. Onların bir bölümü de Kubrat'ın küçük oğlu İşbara'nın (kaynaklarda Asparuh veya Esperuh diye zikredilir) başkanlığında batıya doğru ilerleyerek Tuna Bulgarlarının temelini meydana getirdiler⁶¹.

7- Çaruk: Türklerden bir oymak olup, Barçuk da oturdukları söylenir ki, burası Afrasyab'ın şehridir⁶². İlleri, doğuda Yagma ve Ugraklardan sonra geldiğine göre, Türkistan'da olmalıdır⁶³. Çaruklar bir Tarduş boyu sanılıyor ve yurtları Aksu'nun güneyinde de gösteriliyor⁶⁴. Bununla beraber isimlerinin insanların ayaklarına giydiği ayakkabıdan geldiği ileri sürülüyor⁶⁵. Onlar, aynı zamanda bir Oguz boyu olarak sayılmakta ve Kaşgarlı'nın listesinde 22. sıradadırlar⁶⁶.

8- Çigil: Bilindiği üzere Çigiller ve Çigil ili tarihte önemli bir yere sahiptir. Boyun adı mevzu'nda değişik görüşler mevcut ise de⁶⁷, bu ismin Kök Türk Kitabelerindeki Çik İl'den geldiğini düşünenler vardır⁶⁸. Kaşgarlı Mahmud Çigiller hakkında şöyle diyor: "Türklerden üç oymağın adıdır. Birisi göçebedir, Kuyas'ta otururlar. Kuyas, Barsgan'ın ötesinde bir kasabadır. İkincisi Talas yakınlarında bulunan bir kasabada yaşar. Bunlara da yukarıdakiler gibi Çigil denir. Çigil adının verilisinin esası şudur: Zulkarneyn Argu ilkesine geldiğinde bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş.

⁵⁹ DLTI, s.30, 32, 437.

⁶⁰ DLTI, s.456.

⁶¹ Ş.Mercani, *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008, s.39-42; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.99.

⁶² DLTI, s.381.

⁶³ DLTI, s.28.

⁶⁴ Togan, *Umumi Türk...*, s.422.

⁶⁵ DLTI, s.337-338.

⁶⁶ DLTI, s.58.

⁶⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi...*, s.67-68.

⁶⁸ H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. IV, İstanbul 1941, s.155.

Bunu gören Zulkarneyn “bu ne çamur” demiş ve orada bir kale yapılmasını emretmiştir. Kale inşa olmuş ve adına Çigil denmiş. Bundan sonra o kalede oturan Türklere Çigil ismi verilmiş. Nihayet bu ad yayılmış. Oguzlar buraya yakın oturduklarından, her zaman Çigillerle savaşırlarmış. Düşmanlık aralarında bugüne değin sürüp gelmiştir.

Çigil kılığına girenlere de bu ad verilir. Oguzlar, Ceyhun’dan Yukarı Çin’e kadar olan yerlerdeki bütün Türklere Çigil derler. Bu yanlıştır. Üçüncüsü, Kaşgar’da bulunan birtakım köylerdir. Bu köylerin halkına da Çigil derler. Bunlar bir yerden çıkarak dağılmışlardır⁶⁹. Görüleceği üzere, Kaşgarlı’nın da tespit ettiği gibi, Ceyhun’un doğusundan, Türkistan’ın doğusuna kadar uzanan geniş bir mıntıka Çigil diye anılıyor ve bunlar Bizans, yani Rum sınırlarına yakındırlar⁷⁰. Hatta Çigil boyuna mensup olmayan bazı Türk tayfaları da öyle biliniyor ki, bu da adın Kaşgarlı çağlarında siyasi isim yerine de kullanıldığına delalettir.

Çigil ismine Türkçe belgelerde ilk defa Şine Usu Yazıtında değinilmektedir⁷¹. Dolayısıyla isim olarak çok eski zamanlardan beri kullanılmaktadır. Ancak söz konusu kitabeye göre onların yurdu, Yenisey’in (Enese/Anaçay) kollarından biri olan Abakan Nehri civarlarıdır. Öyle zannediyoruz ki, Issık Köl ve Türkistan bölgesine anayurtlarında yaşadıkları felaketler sebebiyle, 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelmişlerdir⁷². Belki de Kaşgarlı Mahmud’un “bunlar bir yerden çıkarak dağılmışlardır” cümlesinin üzerinde durulmalıdır.

9- Çumul ~ Kümül: Doğuya doğru sıralanan Türk boyları arasında Çaruklardan sonra gelirler⁷³. Bunlar belki Kök Türk Yazıtlarının Çöllüğ İllileridir ki⁷⁴, Kümüller üzerine yaptığımız incelemelerde onların Sha-toların (belki Çöllü) hâkim sınıfı olduğunu düşünmekteyiz⁷⁵. Divanü Lûgat-it-Türk’te bir Türk oymağı diye vurgulanan⁷⁶ Kümüller, diğer Çöl bölgesi Türkleriyle aynı lehçeye sahiptirler⁷⁷. Yerleri Mogolistan’ın güney-batı tarafları olsa gerek.

10- Edgiş ~ Ekdiş: Özçend (Özkent) bölgesi halkına verilen addır ve Kaşgarlı kelimenin aslının “Ekdiş” olması gerektiğini söylemektedir⁷⁸. Burası Fergana civarlarıdır. Zaman zaman Tölöslerin bir boyu olan Edizlerle birleştirildiklerine şahit olmaktadır ki, buna şüphe ile bakmak lazımdır.

⁶⁹ DLTI, s.393, 423.

⁷⁰ DLTI, s.28.

⁷¹ Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Güney tarafı, 12. satır.

⁷² S.Y.Gömeç, “Türk Tarihinde Sek El~Çik~Çigil Meselesi”, **DTCF. Türkoloji Dergisi**, 18/2, Ankara 2011, s.49-57.

⁷³ DLTI, s.28.

⁷⁴ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.40.

⁷⁵ S.Y.Gömeç, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 79, İstanbul 1993, s.50-51.

⁷⁶ DLTI, s.394.

⁷⁷ DLTI, s.29-30.

⁷⁸ DLTI, s.96.

11- Harzem: Bu ilin ismi bölgede oturan Küçet denilen bir boyun ismi vesilesiyle anılıyor⁷⁹. Hazar Denzinin doğusunda, Amu Derya'nın (Ceyhun) aşağısının her iki tarafında bulunan topraklara tarihte Harezmi adı verilmiştir. Bu bölgenin merkezi Ürgenç'dir (veya Gürgenç). Adı geçen bölgeye hâkim olanlara veya yönetenlere ise Harezmsâhlar dendiğini görüyoruz. Harezmi'e ait ilk kayıtların Herodot'ta olduğu söylenmekle beraber, bizim için Türk çağı önemlidir ve İbn Batuta, Harzem hakkında verdiği bilgilerde; "bu şehir Türklerin en büyük, en güzel, en bakımlı kentlerindendir. Temiz çarşıları, geniş caddeleri, büyük yapıları ve değerli sanat eserleri vardır", diyor⁸⁰.

12- Kalaç: Tarihteki Ak Hunların bakiyeleri olarak da görülen⁸¹ Kalaçlar hususunda Kaşgarlı Mahmud Türkmen maddesinde şöyle bir atıf yapmıştır: Yirmi iki Türk kabilesinin Zulkarneyn'in önünden kaçmak ya da bulundukları yerde kalmak üzere konuştukları bir sırada iki kişi daha çıkıp geliyor. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, yanlarına çoluk-çocuklarını almışlardı. Ordunun peşinden gidiyorken, yorulup terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelenlerle tanışıp, konuştular. İki adam; "Zulkarneyn denilen kişi bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi toprağımızda kalırız" dediler. Yirmi ikiler onlara Türkçe "Kal aç" derler, "aç kal" demektir. Sonradan bunlara Halaç da denmiştir. Asılları iki kabiledir. Zulkarneyn gelip, bunları saçlı ve üzerlerinde Türk giysileri görünce, sormadan onlara "Türkmanend" demiş. Türk'e benzer demektir. İşte bu ad günümüze kadar gelmiştir⁸².

Halbuki Oguz-nâme'nin Uygur Türkçesi nüshasında Kalaç ismi Oguz Kagan'ın seferleri sırasında şu şekilde ortaya çıkar: Oguz bir gün yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında çok becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kagul idi. Ona buyurdu; "sen burada kal ve çatıyı aç, açtıktan sonra orduya gel". Bunun üzerine ona Kalaç adını koydu ve ilerledi⁸³. Ancak Reşideddin Oguz-nâmesi'nde ise, Kaşgarlı'nın söylediği gibi aç kalmayla alâkalıdır⁸⁴.

Oguz Kagan Destanlarında Kalaç isminin, hemen Karluk'tan sonra anılması onlarla komşu olduklarına delalettir. Yani illeri Türkistan'ın güney taraflarına düşmekteydi.

13- Karluk: Kaşgarlı'nın eserinin birkaç yerinde adlarına rastladığımız Karluklar için, göçebe Türklerden bir bölümün adıdır. Oguzlardan ayırdırlar, ama

⁷⁹ DLTI, s.357.

⁸⁰ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.118; Z.V.Togan, "Harizm", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950, s.241.

⁸¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.54-55.

⁸² DLTI, s.412-416.

⁸³ Gömeç, *Türk Destanları...*, s.70-71.

⁸⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s.54.

onlar gibi Türkmendirler, dendiği gibi, boy beylerine Köl İrkin unvanının verildiğinden de bahsolunur⁸⁵.

En eski Türk kabileleri arasında görülen Karluk ismi hususunda Oguz Kagan Destanı'na baktığımızda; "karlı" manasına gelir. Bununla birlikte Çin kaynaklarında genellikle "Ko-lo-lu" şeklinde transkripsiyon edilen ve Beş Balık ile Altayların batısında, Urungu ve Kara İrtiş civarlarıyla, Balkaş'ın güney-batısı ve Tarbagatay Dağlarının güney-doğusunda yaşıyorlardı. Konar-göçen Karluklar, 7 ve 8. asrın başlarında Kök Türklere bağlı bir kabile idi. Tibetçe bir metinde ise bu ad "Gar-log" şeklinde kayıtlıdır. Kök Türkçe kitabelerde umumiyetle "Karluk" ismiyle anılmışlarsa da, tarihte "Üç Karluk" boyu önemli rol oynamıştır. Bu Üç Karluk kabilesi Çin kaynaklarında; Meou-lo (Bulak), Tache-li (Taşlık veya Dış İl), P'o-fu veya Ch'e-se (Çigil) diye geçer. Ak Hunların bakiyesi oldukları da ileri sürülen Karluklar, dokuz boy halinde sayılmaktadır ve bunların üçü Çigil, üçü Heytaliye veya Heskeli⁸⁶, diğer üçü Bulak veya Yılak, Kükergin ve Tuhsilerdir (Toksı).

Karluk adının manası, Oguz Kagan Destanı'nda ve Şecere-i Terakime'de "Karlı Dağ'dan" gelmektedir. Çinli seyyah Hsüan-tsang'ın "Hi-mo-ta-lo" şeklinde yazdığı ve "karlı dağlar altında yaşayanlar" anlamını taşıdığını söylediği bu kelimenin, Karluk'un Sanskrit dilinde tercümesi olduğunu ileri sürenler de vardır.

İslam kaynaklarına göre Türklerin en güzellerinden olan Karluklar, 766'larda On Ok boylarından Türgişlerin zayıflaması üzerine onların yerini ve beyleri de Kara Han unvanını alarak, Talas bölgesine sahip oldular.

Karluklar bütün tarihleri boyunca siyasi ve etnik bir kuvvetler. Talas Savaşındaki tarihi rolleri bir yana, onlar Turfan Uygurları içerisinde de etkiliydiler. 1141 yılında Semerkant yakınında vuku bulan Katvan Çölü'ndeki savaşta, Kara Hitay hükümdarı ile Sultan Sançar'ın ordusunun bozguna uğramasına sebebiyet verdiklerini; 12. asrın ikinci yarısında Harezmşahlar idaresinde de nüfuz sahibi olduklarını ve 13. yüzyılın başlarında Çingiz'in idaresine katıldıklarını biliyoruz. Son olarak Karlukların, 9. asırda ortaya çıkan Kara Hanlı sülalesinin kuruculuğunu da üstlendikleri söylenmektedir⁸⁷.

14- Kay: Divanü Lûgat-it-Türk'te, Türklerden bir bölük⁸⁸ denilen Kaylar hakkındaki tartışmalar, vaktiyle büyük alimler tarafından yapılmıştır. Kimine göre Kay'ın çoğulu Kıyat ve Kayılar aynı, kimine göre de farklı iki halktır⁸⁹. Divan'da Türk illeri sayılırken Kayların Basmıllardan sonra geldiği

⁸⁵ DLTI, s.86, 108, 158, 473.

⁸⁶ Herhalde Heytaliye ile Heskeli Türkçe adların kaynaklara bozularak geçmiş şeklidir.

⁸⁷ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi...**, s.49, 65-69.

⁸⁸ DLIII, s.158.

⁸⁹ Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.145; W.Eberhard, "Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar", **Belleten**, 8/32, Ankara 1944, s.568-569; Togan, **Umumi Türk...**, s.68; İnan, **a.g.e.**, s.243; F.Köprülü, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", **Belleten**, 8/32, Ankara 1944, s.421-452; Köprülü, **a.g.e.**, s.128-129.

vurgulanmaktadır⁹⁰. Dolayısıyla illeri Altayların eteklerindedir. Yine Türk lehçeleri söz konusu olduğunda; Yagma, Toksı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çümül ve Oguzlar birbirlerine uygun olarak z harfini y'ye çevirirler⁹¹, deniyor. Bu da bize gösteriyorki, tarihte Kay adlı bir Türk taifesi mevcut ve bizim fikrimizce Türkleşmiş Mogollar olamazlar⁹². Kaşgarlı mutlaka buna bir atıf yapardı. Yine de bunların Kayılardan farklı olması gerekir, çünkü Kaşgarlı'da, aynı zamanda bir de Kayı maddesi vardır. Öyle sanıyoruz ki, bunlar bir Basmlı boyudur.

15- Kençek: Kaşgarlı'nın eserinde iki dil bilen Türklerden bir bölük diye geçen⁹³ Kençeklerin ayrı bir şiveleri olduğu anlaşılıyor⁹⁴. Kaşgarlı bunlar için, bir Türk tayfası olduğunu söylerken, menşeleri konusunda tereddütlerini de dile getirmektedir⁹⁵. Muhtemelen Rubruk'un da ziyaret ettiği Kençek ilinin Kaşgar'ın kuzey taraflarında olduğu anlaşılmakla beraber, umumiyetle bunlar tarihteki Kanglı veya Kengereslerle bir tutulmaktadır⁹⁶.

16- Kıpçak: Divanü Lûgat-it-Türk'teki haritaya baktığımızda, Rum ilinden doğuya doğru uzanan Türk yurtlarından birisi olarak karşımıza çıkıyor ve Peçeneklerden sonra geliyor⁹⁷. Burada Türklerden bir bölük ve büyük boylardan bir tanesi olarak görülen⁹⁸ Kıpçaklar, esasında Türk ırkının gelişimindeki iki ana koldan biridir ki, diğeri de Oguz'dur. En büyük Türk destanı Oguz-nâme'ye göre, Oguz Kagan'ın kardeş ve amca çocuklarının neslinden gelirler.

Uygur Türkçesiyle yazılan Oguz Kagan Destanı'nda, İdil Irmağı boyları ve çevresi Kıpçak Beg'e verilmiş olarak görülmektedir. Yine araştırmacılar tarafından bu adın ağaç kovuğu, içi boş ağaç anlamında olduğu belirtilmektedir.

Reşideddin Oguz-nâmesi'ne baktığımızda; Oguz Kagan dünyanın karanlık⁹⁹ yanında yaşayan İt-Barak (Fin) adındaki hükümdarın idaresinde, erkekleri çirkin, fakat kadınları çok güzel olan bir kavim ile savaştı. Önce bunlara yenildi ise de, sonradan mağlup etti. O burada onyediy yıl kaldı. Askerlerini ve silahlarını yeniledi. Oguz'un savaşta ölen askerlerinden birisinin karısı hamile olduğu için bu yerde doğum yapması gerekiyordu. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağaç vardı. Kadın o ağaca girip bebeğini doğurdu. Çocuğu Oguz'un

⁹⁰ DLTİ, s.28.

⁹¹ DLTİ, s.32.

⁹² Esasında bazı İslam kaynaklarında onların Türk kabileleri arasında sayılmaları, Türklüklerinin önemli göstergelerindendir. Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.153, 200.

⁹³ DLTİ, s.29, 480.

⁹⁴ DLTİ, s.30.

⁹⁵ DLTİ, s.32; DLTIII, s.118-119.

⁹⁶ Togan, **Umumi Türk...**, s.429; W.Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.69.

⁹⁷ DLTİ, s.28.

⁹⁸ DLTİ, s.30.

⁹⁹ Karanlık Ülkesi İslam kaynaklarında da zikredilir ve “sürekli karlarla kaplı, soğuk çöller ve dağların olduğu, güneşin hiç yüzünü göstermediği, bitki ve hayvanların yaşamadığı” bir yer şeklinde anlatılır. Bakınız, El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014, s.127.

yanına getirip, durumu ona anlattılar. Oguz da bu çocuğa Kıpçak adını verdi ki, Kıpçak “kabuk” kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde “içi çürümüş ve oyulmuş ağaca” derler. Türklerce bütün Kıpçak kavimleri bunun neslinden gelmiştir¹⁰⁰, ifadesiyle karşılaşıyoruz.

17- Kırgız: Bunlar Tatarlardan sonra zikrediliyorlar. Türklerden bir boy olarak belirtilen Kırgızların, Türkçe konuştuklarına ve aralarında başka bir lehçenin olmadığına vurgu yapılmaktadır¹⁰¹. Kaşgarlı’ya göre bunlar en sondaki Türk kabilesidir.

Tarihi ve arkeolojik belgelere göre yurtları Altay-Sayan, dolayısıyla bugünkü Hakasların da yaşadıkları Minusinsk Havzasıdır. Kök Türk ve Uygur Türklerinin ardından eski Türk ili Ötüken’in bir bölümüne hâkim olan Kırgızlar, buralara yeterince önem vermediler. Orkun Vadisi sadece hayvancılık yapmaya müsait bir yer değil, aynı zamanda Çin ile iktisadi münasebetler kurma noktasındaydı. Tabiki bütün bunların zamanın şartları içinde düşünülmesi lazımdır. Çünkü Çin kaynakları da bize bu durumu izah edecek çok açık bilgiler sunmuyorlar.

Kırgızlar mevzubahis olduğunda, onların bugünkü yurtlarına ne zaman yerleştikleri hususunda Rus ve batılı araştırmacılar arasında münakaşalar vardır. Bunlardan bazıları Kırgızların Tanrı Dağlarına 16-17. yüzyıllarda gelmiş olduklarını iddia ederler. Yine Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kırgızların bir kısmının Yenisey’de bulundukları söylenirken, bir kısmının da 10. yüzyılda Tanrı Dağlarında oldukları yazılıdır ki, bu doğrudur. Çünkü onları Hun döneminden itibaren buralarda görebiliyoruz. Buna karşılık Reşideddin, Sibir’den bahsederken; buranın Kırgız bölgesinin kuzey-doğusunda olduğunu söylemektedir. Reşideddin’in bu izahına da dayanarak, Kırgızların Tanrı Dağları mıntikasını yurt tutmalarının kesin tarihi, Mogol istilasından sonrasına konulabilir¹⁰².

18- Oguz: Kaşgarlı’nın kitabına göre Oguz ili Kıpçaklardan sonradır¹⁰³. Zaten diğer tarihi kaynaklarla da karşılaştırdığımızda 11. asırlarda artık Oguzların yurdu Aral çevresi ile Sır Derya boylarıdır. Ancak daha eskiye gidip, Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, Oguzlar Selenge Nehrinin doğu taraflarında görülmektedirler. Oguzların batıya yönelmeye başlamaları, 8. asrın ikinci yarısından sonra olmuştur. Divanü Lûgat-it-Türk’te 22 boy halinde görülen¹⁰⁴ Oguzların, biz 10. yüzyılın başlarında 24 tayfa halinde dizildiklerine şahitiz. Herhalde çağlar içinde bu birliğe girmeler ve çıkmalar olmuştur.

Tıpkı Kök Türkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oguzların isyanı vardır. Bu bakımdan son derece ilginç bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri olmuşlardır.

¹⁰⁰ S.Y.Gömeç, “Türk Tarihinde Kıpçaklar”, **Türk Tarihçiliğine Katkıları**. Mustafa Kafalı Armağanı, Ankara 2013, s.111-118.

¹⁰¹ DLTİ, s.28, 30, 458.

¹⁰² Geniş bilgi için bakınız, S.Y.Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2014.

¹⁰³ DLTİ, s.28.

¹⁰⁴ DLTİ, s.55-58.

Kök Türkçe yazılı belgelerde 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Oguzlarla alâkalı bir kayda rastlamıyoruz. Bu da bize onların batıya doğru kaydıklarını gösteriyor. Umumiyetle Sır Derya boylarına gelen Oguzlar, buradaki Peçenekleri daha batıya sürerek, yeni bir yurt tuttular. Muhtemelen Oguz Kagan Destanı'ndaki Peçenek-Oguz mücadelesi bu dönemin izlerini taşımaktadır. 10. asrın ilk yarısında, başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir. Bu memleket genel manada İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır Derya ve Üst Yurt sahalarını kapsamaktadır¹⁰⁵.

Onbirinci asırla birlikte, kalabalık Türk kuvvetleri halinde Anadolu ve Suriye bölgelerine gelen Oguzlar, dünya tarihinde çok önemli gelişmelere sebep oldular. Oguzlara, İslamiyeti kabul ettikten sonra Türkmen denmeye de başlandı. Tarihteki ilk büyük devletleri Selçukluları Kınık boyuna dayanarak kuran Oguzlar, Selçuk soyunun zayıflamasında da etkili olduktan sonra, Osmanlı hanedanlığı kanalıyla iktidarı Kayılara teslim ettiler ve altı yüz sene gibi uzun bir müddet Türk ve İslam âleminin liderliğini yaptıktan başka, dünyanın da en güçlü ülkelerinden biri olma unvanını kazandılar¹⁰⁶.

19- Sogd: Kaşgarlı burasının Buhara ile Semerkant arasında olduğunu, bunların Türk kılığını aldıklarını, Türk huyuna büründüklerini belirtiyor. Onların iki dilli olduğuna dair de vurgu yapar¹⁰⁷. Sogdlar, Kök Türk Kitabelerinde de geçen ve Türk hâkimiyeti içinde sayılan kavimlerden biridir. Türkçe belgelerde adları Sogdak biçiminde yazılıp, Çin vesikalarında Su-i veya Su-de şeklinde kayıtlıdır. Onların ülkesi eski Arapçada Suguda, Grekçede Sogdioi veya Sogdiano biçiminde anılır. İlim adamlarının bazıları İran menşeli, bir kısmı ise Fars ve Türk melezi olduklarını söyleyip, tarihteki Sakalarla irtibatlandırır.

Bunun dışında zaman zaman Sogdların Türk Devleti içerisindeki konumları göz önünde bulundurularak, onların siyasi bakımdan güçlü oldukları sanılıyorsa da, bize göre bu doğru değildir. Türk Devleti hem Uygurlar çağında, hem de onlardan önce Sogdlar ve bunlara benzer halkları belki ticari kabiliyetleri ve çok dilli olmalarından dolayı, özellikle dışişlerinde sıkça kullandı¹⁰⁸. Bugün ise artık onlardan da eser kalmamıştır.

20- Suvar ~ Sabar: Bulgar ve Rum diyarına yakın, Saksın diye anılan bir şehirdir¹⁰⁹. M. sonra 5 ve 6. yüzyıllarda Batı Sibiry ile Kafkasların kuzey bölgesinde mühim tarihi roller oynayan, çeşitli kaynaklarda haklarında dağınık da olsa bilgiler bulunabilen Türk boylarından birisi de Sabarlardır ki; Bizans

¹⁰⁵ H.N.Orkun, **Türk Tarihi**, C. III, Ankara 1946, s.40; Sümer, **a.g.e.**, s.24; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.144; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.556; T.Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara 1959, s.4.

¹⁰⁶ S.Y.Gömeç, "Oguz Kagan ve Oguz Kagan'ın Kimliği", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır 2004, s.37-40.

¹⁰⁷ **DLTI**, s.29, 471.

¹⁰⁸ Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.76, 92-93.

¹⁰⁹ **DLTI**, s.30, 32, 437.

tarihlerinde Sabar, Sabeir, Saber; Ermeni, Süryani ve İslam vesikalarında Savır, Sabr, Sabir, Sebir ve benzeri şekillerde kayıt edilmiştir. Sabarların Slav, Mogol veya Fin-Ogur kavimlerinden geldiği iddiaları bugün eskimiş ve onların Türklüğü, taşıdıkları isim, tarihi ve kültürel durumlarıyla açıklık kazanmıştır. Türlü dillerdeki ses değişiklikleri neticesinde farklı biçimlerde görünen adların esasını ancak Türkçe ile açıklamak mümkündür. Sabar kelimesi sab+ar’dan (sap-ar=sapmak fiiline + ar ekinin ilavesiyle ortaya çıkmıştır. Kazar, Bulgar gibi) meydana gelmiş olup; sapan, yol değiştiren, başı boş kalan, serbest manasındadır ve Türklerde ad verme geleneğine uygundur.

Sabarların erken tarihleri hakkında pek malumat yoktur. Adlarının gösterdiği gibi herhangi bir ana kütleden kopmaları söz konusu ise de, onların asıl yurtları diyebileceğimiz yer Tanrı Dağlarının batısıdır ve İli Nehri sahasında iken Asya Hunlarına bağlı bir boy idiler. Muhtemelen batıdaki Tölös kabilelerinden olan Ogur grubuna dahildiler¹¹⁰.

21- Tatar: Doğuya doğru sıralanan Türk kabileleri arasında Tatar ili Yabakulardan sonra, Kırgızlardan önce gelir ki, bugünkü Altaylar bölgesidir. Kaşgarlı bunların Türkçeyi iyi konuştuklarını, z’leri y’ye çevirdiklerini söyler¹¹¹.

Orta Asya Türk Tarihinin en karışık bölümlerinden birisi de, Tatarların Türk olup olmadığı konusudur. Adları Çin kaynaklarında “Ta-tan” diye yazılan Juan-juan (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) hükümdarıyla ilişkilendirilen (ki buna da tereddütle bakmak lazım. Çünkü Çince de –r sesi olmadığına göre, bu ta-ta şeklinde belirtilmeliydi) bu kavmin ismini, Pelliot’un Tun-huang’da bulduğu metinlerde “Tattara” biçiminde görüyoruz. Başta Kaşgarlı olmak üzere bir kısım Türkologlar Tatarları Türk kabûl ederlerken, bir bölümü de Mogol saymaktadır. Zaten bazı İslam kaynaklarında Tokuz Oguzlarla (Uygurlar) aynı ırktan sayılan Tatarlar adeta diğer Türk boylarıyla kader birliği yapmışlardır. Türk-Tatar karışıklığı meselesini Ruslar daha sonraki yüzyıllarda (özellikle 20. asırda) siyasi maksatları için kullandılar. Sibiry’a’daki Türk boylarına bir zaman topluca Tatar demişler, Rusları Avrupalılar da takip etmişlerdi. Fakat Ruslar bunun bir hata olduğunu anladılar. Tatar adı altında tek bir millet yaratmaktansa, ayrı ayrı boy adlarına sahip olan Türkleri farklı etnik gruplarmış gibi tanıtarak Başkurt, Kazak, Kırgız, Türkmen, Azeri, Uygur vs. isimle milletler oluşturmaya çalıştılar. Bugün Tatar adı bir Türk boyu olarak, ancak Kazanlı veya Kuzey Türkleri dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibiry’a, Astarhan ahalisi ve Kırım Türkleri için söylenmektedir¹¹².

22- Toksı: Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lûgat-it-Türk’teki tarifine göre, Çigillerden sonra gelen bir ildir ve dillerinin Yagmalarla birlikte olduğu vurgulanır. Ayrıca “süçük” kelimesinin izahı sırasında, bunların İli boylarında oturdukları işaret ediliyor ve kendilerine Toksı Çigil de deniyormuş¹¹³. Umumiyetle bu Toksıların, Karluk Türkleriyle olan irtibatları dikkate çekilir ki,

¹¹⁰ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.148-150.

¹¹¹ **DLTI**, s.28, 30, 32, 411.

¹¹² Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.161.

¹¹³ **DLTI**, s.28, 408, 423.

Çu Nehri civarları onların da yurduydı. Hudud al-alam'da ülkelerinin Çigillerinkinden güzel olduğu, konar-göçer yaşadıkları, dört tane yerleşim birimlerinin bulunduğu anlatılmaktadır¹¹⁴.

23- Ugrak: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, Yagmalardan sonra gelen Ugrakların yiğitliklerinden de bahsedilir¹¹⁵. Sınır bölgesinde oturan bu Türklerle Kara Yığaç dendiği de söyleniyor ve Türklerden bir boy olarak sayılıyor¹¹⁶. Kaşgarlı çağında herhalde onlar İli kıyılarına gelmiş olsalar gerek. Tarih-i Cihan Güşa'da Sultan Celaleddin Harzemşah'ın Seyfeddin Igrak adlı bir komutanının bulunduğunu öğreniyoruz ki bunun Kalaç asıllı olduğuna dair atıflar vardır¹¹⁷.

24- Uygur: Divan'da, Türk illerinden Hıtay ve Tangut'tan önceki bir bölge olduğuna, öz Türkçe konuşmalarına karşılık, kendi aralarında söyleşirlerken, ayrı bir ağız kullandıklarına ve yazılarının bulunduğu, Uygur şehirlerine gelene kadar pek çok nehirden geçildiğine, güneyinde Tibet'in olduğuna, Beş Balık denilen en büyük yerleşim birimlerinin varlığından, üzerinde Uygur hanının mührünün vurulduğu ve alış-verişte kullanılan bir paralarının mevcudiyetinden bahs olunur¹¹⁸.

Ayrıca Kaşgarlı Uygur kelimesini açıklarken şunlara değiniyor: Beş şehirli bir vilayetin adı¹¹⁹. Zulkarneyn Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tonga Han-oglu Nizameddin İsrail Togan Tekin babasından hikâye ederek dedi ki: "Zulkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dörtbin kişi göndermiş; tolgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zulkarneyn bunlara şaşa kalmış ve Hozhorend inan demiş. Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar. Çünkü bunların elinden av kurtulmaz. İstedikleri zaman avlayıp, yiyebilirler demek istemiş ve bu vilayete Hozhur adı verilmiş. Sonraları "hı" harfi elife çevrilmiştir.

Kitabın sahibi Mahmud der ki, bunun içindir ki bizim atalarımız olan beylere "hamir" derler; çünkü Oguzlar "amir" diyemezler. Babamız, Türk illerini Samanlı-ogullarından alan beydir"¹²⁰.

Divan'daki bu izahat anlaşılacağı üzere Ötüken'deki Uygur Devletinin yıkılıp, onların bir bölümünün Doğu Türkistan'a, Turfan bölgesine geldikleri döneminin hikâyesidir. Halbuki Çin kaynaklarıyla, Kök Türk Kitabelerine

¹¹⁴ Togan, **Umumi Türk...**, s.82; Z.V.Togan, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", **Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, **Ord.Prof.Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı**, Sayı 13, Erzurum 1985, s.61; Şeşen, **a.g.e.**, s.66.

¹¹⁵ **DLTI**, s.28, 468.

¹¹⁶ **DLTI**, s.119, 313.

¹¹⁷ Ata Melik Alaaddin Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, I. Cilt, Ankara 1988, s.181.

¹¹⁸ **DLTI**, s.28-30, 355, 379, 418.

¹¹⁹ Tabi ki Kaşgarlı, büyük Uygur Kaganlığının yıkılmasından sonraki dönemi hatırlamaktadır.

¹²⁰ **DLTI**, s.111-112.

baktığımızda, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurtlarının, Selenge Nehrinin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyinde olduğu da görülmektedir¹²¹.

25- Yabaku: Kaşgarlı Mahmud Türk kabileleri hakkında bilgi verirken, Yabaku ilini Kaylardan sonra, Tatarlardan önce koymaktadır ve Türkçeyi iyi bildiklerine işaret eder. Ayrıca bunların da z'leri y'ye çevirdiklerinden söz açıyor¹²². Bir Türk boyu sayılırlar ve kitabın bazı yerlerinde Böke Budraç adındaki Yabaku büyüğüne atıf vardır¹²³. Bazı araştırmacılar tarafından Türk olmadığı da söylenen Yabakular, İslam kaynaklarında Karluklarla irtibatlandırılır ve bulundukları yer herhalde Kaşgar'a yakın İmil civarlarıdır¹²⁴.

26- Yagma: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre Yagmalar, Toksılardan sonra, Ugraklardan önce gelirler ve çok güzel bir Türkçe konuşurlar. Ayrıca bunların bir bölümü İli Nehri boylarında otururlar¹²⁵. Kara Yagma denilen bu Türklerin ülkesinde Yadacılara da rastlanmaktadır¹²⁶. Kalabalık bir nüfusa sahiptirler ve bazı Tokuz Oguz köylerine talan akınları yaparlardı.

İslam kaynaklarındaki bilgilere baktığımızda, bunlar Tokuz Oguz kabile konfederasyonunun bir alt üyesidirler. Yagmalar Tokuz Oguzların bir parçası olarak gösterilirse de, Çin kaynaklarındaki Tokuz Oguz tayfaları içinde Yagma'yı çağrıştıracak herhangi bir ize rastlamıyoruz¹²⁷. Ayrıca Tanrı Dağlarının ortasıyla, batı taraflarında ve Narın Nehrinin güneyinde de yaşarlar. Bir takım araştırmacıların fikrince, Kara Hanlı sülalesini de bunlar kurmuştur¹²⁸. Ama bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır.

27- Yimek: Bu il, Oguzlar ile Başkurt yurdu arasında görülür ve Yimek bozkırlarını İrtiş Irmağı sular¹²⁹. Kaşgarlı Mahmud burada şöyle bir de açıklama

¹²¹ Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.34.

¹²² **DLTI**, s.28, 30, 32.

¹²³ **DLTI**, s.452; **DLTIII**, s.36, 227.

¹²⁴ Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.129-130; K.Czegledy, "Gardizi on the History of the Central Asia", **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973, s.265; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.146; Şeşen, **a.g.e.**, s.73; S.G.Klyastorniy-T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.146.

F.Sümer, Yabaku'yu Bayırku'nun bozulmuş şekli olarak düşünüyorsa da buna tereddütlerle bakmak lazım. Bakınız, F.Sümer, **Oguzlar**, 2. Baskı, Ankara 1972, s.8.

¹²⁵ **DLTI**, s.28, 30, 92.

¹²⁶ **DLTIII**, s.3, 34.

¹²⁷ Tokuz Oguz boyları şunlardır: 1- Uygur, 2- Bayırku, 3- Kun, 4- Tongra, 5- Çik İl (Sek El), 6- Ediz, 7- A-pu-se (Apa İsi), 8- Ku-lun-wu-ku (Korunuk/Kulunuk/Kalın Ok/Kalın Oguz?), 9- Bugu.

¹²⁸ V.Minorsky, **Hudud al-alam**. The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., London 1937, s.277-279; Czegledy, **a.g.m.**, s.263-264; Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.99; V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.321-322; Z.V.Togan, **a.g.e.**, s.58; Togan, **a.g.m.**, s.61; F.Sümer, "Tokuz Oğuzlar", **İslam Ansiklopedisi**, 12/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.426; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.108; Şeşen, **a.g.e.**, s.62-63, 91; L.N.Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.108.

¹²⁹ **DLTI**, s.28, 97.

yapıyor: “Biz bunları Kıpçaklardan bir boy saydık. Halbuki Kıpçaklar kendilerini ayrı bir kabile olarak görürler”¹³⁰.

Esasında Türk tarihinin muammalı bölümlerinden birisi de Kimek yurdu, onların boyları ve tarihteki yerleridir. Diğer İslam kaynaklarını incelediğimizde Türk boylarının meşhurlarından sayılan Yimekler, Kimeklerin bir ailesi olarak görülürler. Kimeklerin ilk yurtları hakkında bilgimiz yoktur. Onların tarih sahnesine çıkışları İrtiş Nehrinin iki kıyısındaki hayatları sırasına rastlamaktadır. Burası Türk anayurdunun batı kesimlerini meydana getirmektedir. Gerdizi’ye göre Kimek destanında yedi kabilenin adı sayılmıştır ve bunlar şunlardır: İmi (Eymi), İmek (Yimek), Tatar, Balandur (Belencer veya Bayındır), Kıpçak, Lankaz, Aclad¹³¹.

Herhalde Kaşgarlı çağına geldiğimizde bunların önderliği artık Kıpçakların eline geçmişti.

III- Şehirler

Divanü Lûgat-it-Türk’te şehir manasına gelen bazı terimler mevcuttur ki, öncelikli olarak bunlara kısaca değinmekte fayda var.

Balık: Bunun için Kaşgarlı bu muhteşem eserinde, İslamlıktan çok evvel Türk dilinde “sığınak, kale, şehir” demektedir¹³².

Ken: Doğu ülkelerinde her şehre verilen bir addır. Bu “kend” kelimesinin kısaltılmasıdır¹³³.

Kend: Şehir. Bu sözden çıkararak “Ordu-kend”, hanın oturduğu şehir demektir¹³⁴. Bunun yanı sıra Kaşgarlı Mahmud, kend hususunda şunları da dile getirmektedir: Oguzlara uyanlara göre “köy”, Türklerin büyük bir kısmınca “şehir” anlamına gelir¹³⁵.

Ordu: Hakanın oturduğu şehirdir¹³⁶.

Uluş: Esasında “köy” manasında olup, şehir için de kullanılır¹³⁷. Bununla birlikte Divan’da şu şehir isimleriyle karşılaşmaktayız:

¹³⁰ **DLTIII**, s.29.

¹³¹ İslam kaynaklarına Kimek boy adlarının çoğu bozularak yansımıştır ve bunlardan İmi’nin Eymür olabileceği söylenmektedir. Geniş bilgi için bakınız, S.M.Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, 2. Baskı, İstanbul 2004, s.99-110; K.Özergin, “Kimekler ve Kimek Devleti, **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.371-397; Şeşen, **a.g.e.**, s.153.

¹³² **DLTI**, s.379.

¹³³ **DLTI**, s.339-340.

¹³⁴ **DLTI**, s.343.

¹³⁵ **DLTI**, s.344.

¹³⁶ **DLTI**, s.124.

¹³⁷ **DLTI**, s.62.

1- Argu: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, aslında burası bir bölgedir. Talas ile Balasagun arasındaki yerlere bu ad verilmiştir¹³⁸. Argular aynı zamanda bir Türk boyudur ve söylenenlere baktığımızda, bu coğrafyanın Çigillerin yurdu olduğu da anlaşılmaktadır¹³⁹ ki, buradan da Çigillerle, Argular arasında bir münasebetin varlığı sonucu çıkmaktadır.

2- Asbicab ~ Sayram: Tarihi kaynaklarda İsficab olarak geçen bu şehrin, bir diğer isminin Sayram olduğu ve Beyza da dendiğini görmekteyiz¹⁴⁰. İslam kaynaklarında Harzem'den İsficab'a kadar Oguzlar, İsficab'tan Fergana'ya değin Karlukların oturduğu söyleniyor. Bugün şehrin adının Çimkent olduğu söyleniyorsa da, Çimkent ile Sayram'ın arası biraz uzaktır ve burası Güney Kazakistan'dadır. Tarihte, bu bölgede Türklerle birlikte Sogdlar da yaşamış ise de, Sayram'ın kültür tarihimiz açısından en mühim yanı, Hoca Ahmed Yesevi'nin memleketi olmasıdır. Bununla beraber Türkistan'da birkaç tane Sayram vardır. Oguz Kagan Destanı'nda geçen Karı Sayram da bunlardan birisidir¹⁴¹.

3- Aşçan: Çin'e giden yol üzerindeki bir konak şehridir¹⁴². Fakat buranın tam mevkiinin neresi olduğunu belirleyemedik. Herhalde Kaşgar'ın doğu taraflarındadır.

4- Balasagun: Bu şehir şimdiki Kırgızistan'da, Tokmak'ın güney-batısında olup, Divanü Lûgat-it-Türk'ün değişik yerlerinde Kuz Uluş ve Kuz Orda diye de anılır¹⁴³. Ancak Balasagun'un yakınlarında bir "Ordu", yani kentten bahsedilir¹⁴⁴ ki, belki de bu hakiki merkez idi ve Balasagun¹⁴⁵ ile diğer iskan yerleri de onun etrafında bulunuyordu.

5- Barçuk: Kaşgarlı buraya Afrasyab'ın şehridir diyor. Ayrıca Çarukların da bir bölümünün burada oturduğunu öğreniyoruz¹⁴⁶. Burası Doğu Türkistan'da Aksu'nun güneyindeki Maral Başı ile de eş tutulmaktadır¹⁴⁷. Yine tarihten biliyoruz ki Turfan Uygur hükümdarlarından birisinin unvanı İdi Kut¹⁴⁸ Barçuk'tur. Uygurlar, 1209 yılında Çingiz'e bağlandıklarında başlarında İdi Kut Barçuk bulunuyordu¹⁴⁹.

¹³⁸ DLT I, s.127.

¹³⁹ DLT I, s.393.

¹⁴⁰ DLT III, s.176.

¹⁴¹ Gömeç, *Türk Destanları...*, s.60; Şeşen, *a.g.e.*, s.43, 143, 147, 161.

¹⁴² DLT I, s.137-138.

¹⁴³ DLT I, s.62, 124.

¹⁴⁴ DLT I, s.124.

¹⁴⁵ Balasagun'un adı hususunda bakınız, Barthold, *Orta Asya Türk...*, s.108.

¹⁴⁶ DLT I, s.381, 466.

¹⁴⁷ Togan, *a.g.e.*, s.412, 422; Sümer, *Eski Türklerde...*, s.48.

¹⁴⁸ Uygurlar batıya geldikten sonra Basmlı Türklerinin kullandığı İdi Kut unvanını seçtiler. Esasında bunun karşılığı Tengri Kut sözü olsa da, onların artık kendilerini kagan diye adlandırmadıkları görülmektedir.

¹⁴⁹ Gömeç, *Uygur Türkler...*, s.131-132.

6- Barsgan: Buranın adı Afrasyab'ın oğlundan gelmektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un babasının şehridir ve Divan'da Barsganlılar için, "insanların en kötüsü" gibi pek övücü olmayan cümlelere rastlamaktayız¹⁵⁰. Yine Barsganlılarla alâkalı şöyle bir hikâye anlatılıyor: "Uygur hakanının Barsgan adında bir at bakıcısı varmış. Havası güzel olan bu yerde atları yetiştirdiğinden dolayı sonradan onun ismi buraya verilmiş"¹⁵¹. Barsgan Issık Köl'ün güneydoğusundadır ve Taraz'a yakındır. Aynı zamanda Karluklarla meskun olup, kimi iddialara göre bunlar On Okların Tulu boyundandır¹⁵².

7- Beş Balık: Divanü Lûgat-it-Türk'te Uygur adı anlatılırken, onların beş şehri bulunduğundan, halkının kafirliğinin katılığından ve Uygurların en büyük şehri olduğundan¹⁵³ söz edilir. Beş Balık ile ilgili özellikle Kök Türk ve Uygur dönemine ait yazılı belgelerde pekçok şeye rastlamaktayız. Beş Balık bölgesi Türkistan'ın kilit noktalarından ve İpek Yolu üzerinde bulunması yüzünden, son derece önemli bir mevkiydi. Buraya sahip olmak amacıyla çağlar boyunca çevre halklarının mücadelesine şahitiz. Çin kaynaklarında Pei-t'ing şeklinde geçen bölge, bugünkü Tanrı Dağlarının kuzeyinde, şimdiki Urumçi havalisindeki yerleşim birimleridir¹⁵⁴.

8- Buhara: Divan'ın çeşitli yerlerinde anılan¹⁵⁵ Buhara, bugün Türkistan'da, Özbekistan sınırları içerisinde bulunan çok eski bir tarihi kenttir. Kök Türkler çağında buraya "Bukarak" deniyordu¹⁵⁶. 8. yüzyılda Buhara bölgesinin Sogd kolonileri ile çevrili olduğu, Talas yöresinde de Müslümanların yer aldığı ifade edilmiş olup, Kaşgarlı Buhara ile Semerkant arasında Sogdların yaşadığını ve tamamen Türk kültürüne sahip bulunduklarını hatırlatır. Buhara'da bu çağda kimlerin oturduğunu belirlemek için kaynaklar henüz yeterli değildir.

Çin vesikaları 5. asırdan itibaren Buhara'yı "Nu-mi" ismiyle anarlar ki, bu İslam devrine kadar yaşayan "Numickas" adına tekabül etmektedir. Buhara ismi ilk defa Çinli seyyah Hsüan-tsang'ın seyahatnamesinde geçer. Cüveynî, bu adla alâkalı olarak sanskrit dilindeki "Vihara" kelimesinin Türkçedeki "buhar"

¹⁵⁰ DLT I, s.439; DLT III, s.417.

¹⁵¹ DLT I, s.418.

¹⁵² V.Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, Bruxelles 1948, s.290-291; Sümer, a.g.e., s.57; Şeşen, a.g.e., s.65, 97, 105, 127.

¹⁵³ DLT I, s.113, 379.

¹⁵⁴ S.Y.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", *Türk Kültürü*, 39/453, Ankara 2001, s.28; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.157.

¹⁵⁵ DLT I, s.471; DLT III, s.150.

¹⁵⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 11-13. satır: "Yogçı, sıgıtçı, Kıtany, Tataabı bodun başlayı, Udar Sengün kelti. Tabgaç kaganta İsiyi Likeng (Lü Hsiang) kelti. Bir tümen ağı altun, kümüş kerğersiz kelürti. Töpüt kaganta bölön kelti. Kuriya kün batsıkdaki Sogd Berçik-er, Bukarak uluş bodunta Enik Sengün, Ogul Tarkan kelti. On Ok oğlum Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş İnançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkıanı Çang Sengün (Chang Ch'ü-i) kelti".

ile karşılanabileceğini söylemiştir. Bir de İslam kaynaklarında anılan Buhar-Hudatlar vardır ki, kimlikleri meçhûldür¹⁵⁷.

9- Can Balık: Bu şehrin adına da Uygur maddesi vesilesiyle rastlamaktayız. Uygur ilinde, Zulkarneyn'in yaptırdığı kentlerden birisi de Can Balık'tır¹⁵⁸. Burasının Koço ile Beş Balık arasında olması gerekiyor. Türkistan'daki Manas şehrinin de doğusundadır¹⁵⁹. 13. asırda burayı ziyaret eden Chang-chun seyahatnamesinde, başta kavun ve karpuz olmak üzere çok güzel meyveleri olduğu¹⁶⁰ söylenmektedir.

10- Hotan: Günümüzde Doğu Türkistan'da bulunan Hotan'ın yapısı Divanü Lûgat-it-Türk'te biraz karışıktır¹⁶¹. Diğer bazı İslam kaynakları da bunu teyit eder ve herhalde önemli sayıda Tibetli nüfusu barındırıyordu. Şehrin iki yanından akan sular vardır ki, bunlardan birisine Ürüngaş Ögüz, diğerine de Karakaş Ögüz deniyor¹⁶². Kaşgarlı buranın yöneticisinin unvanının Cemşid'den bozulma Cengşi olduğunu¹⁶³ belirtiyorsa da, herhalde bunun doğruluğu tartışılır¹⁶⁴. Mühim bir atçılık ve tarım ülkesi olan Hotan, Yarkent'in güneydoğusundadır, Kuça ile arasında 15 günlük mesafe vardır ve Tarım'ın kollarından biri olan Hotan Suyu kenarında kurulmuştur. Buradan insanlar yeşim taşı elde ediyorlardı. Tarihte bağ ve bahçeleriyle meşhur bu bölgede pamuk üretiminin yapıldığını, halkının büyük bir kısmının çiftçilikle uğraştığını bilmekteyiz¹⁶⁵.

11- Itlık: Kaşgarlı'ya göre Talas'a yakın bir şehrin adıdır¹⁶⁶. Buna dair herhangi bir bilgiye diğer eserlerde rastlamadık. Belki de kelime Otlık veya Atlık gibi okunabilir. Çünkü Taraz'ın hemen yakınında Otlık diye bir yerden söz edilmektedir. Bunun yanı sıra Çin kaynaklarında Amu Derya'nın 100 km kadar güneyinde I-ta diye bir yerden söz açılır ki, bunun da üzerinde durulabilir¹⁶⁷.

12- İki Öküz: İli ile Yafınç Deresi (Karatal) arasında bu isimle anılan bir kent mevcuttur. Herhalde, buraya da komşu Kamlançu adında bir kasaba

¹⁵⁷ Gömeç, **a.g.e.**, s.179-180.

¹⁵⁸ **DLTI**, s.113.

¹⁵⁹ F.Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984, s.45; **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013, s.368.

¹⁶⁰ L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara 1986, s.118.

¹⁶¹ **DLTI**, s.29.

¹⁶² **DLTIII**, s.152.

¹⁶³ **DLTIII**, s.378.

¹⁶⁴ Bu unvanın Çince Chang-shih'den geldiği söyleniyor ve erken çağlarda Türklerin arasına girerek Cengşi'ye dönüştüğü vurgulanmaktadır. Bakınız, B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.225.

¹⁶⁵ W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.135-136; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.58; Şeşen, **a.g.e.**, s.61, 81, 198, 200.

¹⁶⁶ **DLTI**, s.98.

¹⁶⁷ Eberhard, **a.g.m.**, s.139-140; Şeşen, **a.g.e.**, s.238, 248, 252.

vardır¹⁶⁸. Diğer İslam kaynaklarının verdiği bilgilerden bu yerin Kulca'nın batısında, Almalık'ın da kuzey-doğusunda olduğu sanılmaktadır¹⁶⁹.

13- İnçkend: Divanü Lûgat-it-Türk'te "inç" kelimesi¹⁷⁰ açıklanırken, İnçkend diye bir mahalden söz ediliyor ki; "Peçeli" (Mukanna) namında yaşlı bir kişinin şehri olup, artık o çağda harabeye döndüğü belirtiliyor¹⁷¹. Burada adı geçen Mukanna'nın Halife Mehdi devrinde (775-785) Horasan bölgesine gelen kişilerden olduğu anlaşıyor¹⁷². Fakat İnçkend'in nerede bulunduğunu söylemek zordur.

14- Karaçuk: Farab'ın adı ve Oguz kentlerinden biri olarak¹⁷³ geçen bu tarihi mekân hususundaki tartışmalar hâlâ sürmektedir. Ama hakikat olan bir şey var ise, o da; burası meşhur Oguz Kagan Destanı'nda Oguz Han'ın merkezidir. Karaçuk aynı zamanda Oguz'un iki baş hatunun dışındaki eşlerinden olan çocuklarından birisinin de ismidir¹⁷⁴. Bununla birlikte bu yerleşim biriminin olduğu mahal umumiyetle Güney Kazakistan'daki Kara Dağların etekleri olarak gösterilir.

15- Karnak: Kaşgarlı Mahmud burası da bir Oguz şehridir diyor¹⁷⁵. Bugünkü güney Kazakistan'daki Yesi'nin kuzey-batısındadır¹⁷⁶.

16- Kaşgar: Bu önemli kent ve bölge hakkında Divanü Lûgat-it-Türk'ün pekçok yerinde atıf vardır. Burası mühim bir merkez ve ordugâh olduğundan, Ordu-kent de deniyordu¹⁷⁷. Ayrıca Afrasyab'ın havasının güzelliğinden dolayı burada oturduğu işaret ediliyor. Halkı arasında değişik Türk boyları bulunduğu gibi Kıpçak ve Çigillere de rastlanmaktaydı. Ortasından Taman diye bir dere akar. Eberhard Çin kaynaklarında Su-lo şeklinde geçen yerin Kaşgar'a denk geldiğini söyler¹⁷⁸.

Kaşgar bölgesi Milattan önceki çağlardan itibaren Türk iskanına sahne olmuş bir coğrafyadır. Türkistan'ın en önemli stratejik mevkillerinden birisi durumundaki Kaşgar, aynı zamanda ilmi literatüre 19. asrın ikinci yarısından sonra girdiği söylenen¹⁷⁹ İpek Yolu güzergahında yer alması itibarıyla, tarih boyunca pekçok istilalara da uğramıştır. Bölgeyi gezen seyyahlardan

¹⁶⁸ DLT I, s.59; DLT III, s.242.

¹⁶⁹ Sümer, a.g.m., s.90-91.

¹⁷⁰ Rahat, sakın demektir.

¹⁷¹ DLT III, s.437-438.

¹⁷² Bakınız, Şeşen, a.g.e., s.9.

¹⁷³ DLT I, s.487.

¹⁷⁴ Gömeç, Türk Destanları..., s.110.

¹⁷⁵ DLT I, s.473.

¹⁷⁶ Sümer, Oguzlar..., s.39.

¹⁷⁷ DLT I, s.124, 343.

¹⁷⁸ DLT I, s.394, 402, 474; Eberhard, a.g.m., s.138-139.

¹⁷⁹ M.Akkaymak, Avrupa-Asya Ulaştırma Koridorları ve Yeniden Canlanan İpek Yolu, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.7.

öğrendiğimize göre, burada ticaret, tarım ve sanat gelişmiştir, toprakları verimlidir. Ayrıca havalinin en büyük pazarına sahiptir¹⁸⁰.

17- Katun Sini: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, Çin ile Tangut ülkesi arasında bir şehirdir¹⁸¹. Kansu bölgesindeki Etsin Köl civarları olabilir¹⁸² ve burada vaktiyle Türkler hâkim idi.

18- Kayas ~ Kuyas: Toksı ve Çigil illerindeki birtakım şehirler bu ad ile anılır ki; bunlar Saplıg Kayas, Ürüng Kayas, Kara Kayas'tır¹⁸³. Görüleceği üzere mevkii tarif edilmemekle beraber Toksı ve Çigil yurtları içerisinde olduğu da vurgulanmaktadır. Belki buraları Almalık'a yakın, Kulca civarları ve İli boylarıdır¹⁸⁴.

19- Kazvin: Bu Kazvin kentini Afrasyab'ın kızı Kaz'ın kurduğu ve aslının da "Kazoynu" olduğunu söyleyen Kaşgarlı; "çünkü Afrasyab'ın kızı orada oturur ve oynamış. Türklerden birtakımları, Türk ülkesinin sınırını Kazvin'den başlatırlar. Kum şehri de hudut sayılır. Zaten kum kelimesi Türkçedir", diyor¹⁸⁵. Kazvin bugün İran'dadır.

20- Kençek Sengir: Divanü Lûgat-it-Türk'te, Talas'ın yakınında olduğu işaret edilen Kençek Sengir, Kıpçak sınırındır¹⁸⁶ ve burası Kaşgar'ın kuzeyi, yani yukarıda da belirtildiği üzere Talas civarlarıdır. Bazı alimler Kençek'i Kanglı (Kengeres) ile birleştiriyorlar¹⁸⁷.

21- Keşmir: Kaşgarlı burası için de Türk illerinde bir şehirdir, der. Divan'da burayı Süleyman Yalavaç'ın kurdurduğu vurgulanırken, Mesudi, İran şahı Keykavus'un yaptırdığından söz eder. Ayrıca Marco Polo'nun da bu kent hakkında verdiği bilgilerden; onların Yadacılık'ta meşhur, insanların umumiyetle zayıf, fakat kadınlarının güzel, ikliminin ne sıcak, ne de soğuk olduğunu öğrenmekteyiz¹⁸⁸. Keşmir bugün Hindistan ile Pakistan arasında olup, Hun çağından itibaren Türklerin yurt tuttuğu topraklardan birisidir.

22- Kiçi Talas: Divanü Lûgat-it-Türk'e baktığımızda, iki tane Talas vardır. Bunlardan birisi, Kiçi Talas, diğeri de Ulug Talas'tır¹⁸⁹. Tarih boyunca Türklerin iskanına uğramış mühim bir merkez de Talas'tır. Esasen Talas bugün Kırgızistan'ın kuzeyinde ismini aldığı ırmağın kenarındadır.

¹⁸⁰ Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.57.

¹⁸¹ **DLTIII**, s.138.

¹⁸² Bakınız, Togan, **Umumi Türk...**, s.454.

¹⁸³ **DLTI**, s.172.

¹⁸⁴ Cüveyni, **a.g.e.**, C. I, s.98; Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.246-247.

¹⁸⁵ **DLTIII**, s.149.

¹⁸⁶ **DLTI**, s.480.

¹⁸⁷ Banguoğlu, **a.g.m.**, s.4; Togan, **a.g.e.**, s.404-406; Barthold, **Mogol İstilasına...**, s.632.

¹⁸⁸ **DLTI**, s.457.

Mesudi, **a.g.e.**, s.129; Marco Polo, **a.ge.**, C. I, s.54.

¹⁸⁹ **DLTI**, s.366.

23- Kingüt: Burası Divan'da Uygur sınırında bir şehir¹⁹⁰ diye verilmiştir. Muhtemelen Kuça civarındaydı. Z.V.Togan Kingüt'ü bir Sha-to (belki Çöllü) boyu ve vatanlarını da Lopnor ile Kumul arası olarak kabul ediyor¹⁹¹.

24- Koçu: Bir Uygur yerleşimi şeklinde tahmin olunan Koçu'nun Zulkarneyn tarafından yapıldığına dair bir atıf vardır ve buradaki bütün şehirlerin bu ad ile anıldığı vurgulanmaktadır¹⁹². Kaşgarlı'nın eserinde Küçe diye de bilinen kent Uygur topraklarının sınırındadır ve yakınından Tarım Nehri akar. Daha evvelce zikr edilen Kingüt ile önemli bir ziraat merkezi olan Kuça arasında Yıldız Kөл bulunuyordu¹⁹³. Biz şehrin adının tarihteki Koşu boyundan geldiğini düşünüyoruz.

25- Konçgar Baş: Divanü Lûgat-it-Türk'te bir kent adı olarak geçen Konçgar Baş'ın yakınında Siding Kөл diye bir su birikintisinden söz açılmaktadır ve buradan şehrin Balasagun'un güney-batısında, Issık Kөл'e yakın olduğunu öğreniyoruz¹⁹⁴.

26- Kum: Bunun için Kaşgarlı; "Kum şehri Türk yurdunun sınırındadır. Çünkü Kum kelimesi Türkçedir. Afrasyab'ın kızı burada avlanırmış"¹⁹⁵, der. İslam kaynaklarında Cermiyye de denilen Kum, Taraz'a yakındır ve Karluk topraklarının başlangıcı olarak görülür¹⁹⁶.

27- Mankent: Bugün harap olan Kaşgar yakınındaki bir şehrin adıdır¹⁹⁷. Barthold Çimkent'in kuzey-doğusunda Mankent diye bir köyden haber veriyor¹⁹⁸.

28- Merv: Divanü Lûgat-it-Türk'te Afrasyab'ın kızı Kaz'dan söz edilirken, tıpkı Kum gibi, bazıları da Türk hududunun Merveşşahican'dan başladığını söylerler. Çünkü Kaz'ın babası Tonga Alp Er, Afrasyab'tır. Merv şehrini yapan zattır. Afrasyab burayı Tahmures tarafından kentin iç kalesinin inşasından üçyüz sene sonra kurmuştur. Birtakım insan da bütün Maveräünnehir'i (Çay-ardı) Türk ülkesi saymışlardır¹⁹⁹, der.

Merv tarih boyunca Türklerce mühim bir coğrafya olup, özellikle Selçuklu Türklerinin hayatında ön plana çıkar. Bugün de Türkmenistan'a başkentlik etmektedir.

¹⁹⁰ DLTIII, s.362.

¹⁹¹ Togan, a.g.e., s.433-434; Şeşen, a.g.e., s.196.

¹⁹² DLT I, s.113; DLTIII, s.219, 238.

¹⁹³ DLT I, s.361, 396, 404; DLTIII, s.135; Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta...", s.133.

¹⁹⁴ DLTIII, s.135, 369, 382, 441.

¹⁹⁵ DLTIII, s.149.

¹⁹⁶ Sümer, a.g.e., s.72; Şeşen, a.g.e., s.188.

¹⁹⁷ DLTIII, s.157.

¹⁹⁸ Barthold, *Mogol İstilasına...*, s.226.

¹⁹⁹ DLTIII, s.149.

29- Özçend ~ Özkent: Edgiş boyunun yerleştiği bir şehirdir. Özkent ile Kaşgar arasında Kavak-art diye bir yer vardır. Yabaku Suyu da Özkent ile Fergana'yı böler²⁰⁰. Ayrıca Divan'da bir not daha düşülmüştür ki, Şaş'a yani Taşkent'e de Özkent deniyor²⁰¹. Çin kaynaklarında ise Taşkent'e karşılık gelen isim Shih-kuo'dur.

Yine Divanü Lûgat-it-Türk'ün bir Özkend maddesi daha vardır ve Fergana için kullanıldığından bahsedilir²⁰². Fergana ile Kaşgar arasında Aruk-turuk diye sarp bir yer mevcuttur. Fergana ve Şıknı ahalsinin sık sık "Bukuk" denilen bir hastalığa yakalandığı da vurgulanır. Diğer İslam kaynaklarına baktığımızda bu büyük şehrin yanında bir dağ olduğunu ve burada toplanan pekçok suyun aktığını, surlarının mevcut olduğu anlaşılıyor²⁰³. Öyle görülüyor ki, birbirine çok yakın bulunan Fergana ve Taşkent bölgesi zaman zaman ortak adlarla anılmışlardır. Burası bugünkü Kırgızistan'ın Karasu ilinin hemen doğusundaki Özgen'e karşılık gelmektedir. Orada Kara Hanlı Türk muhitine dair mimari eserler hâlâ ayakta ve zamanında Babur Şah da buraya bir sefer düzenlemiştir²⁰⁴.

30- Saksın ~ Suvar: Kaşgarlı Mahmud'un belirttiğine göre, bu yer Bulgar'a yakındır²⁰⁵. Z.V.Togan bu ismi Saka ile ve sonundaki -sın-sin ekini de şehirle birleştirmekten de, buna şimdilik ihtiyatla yaklaşmak lazım²⁰⁶. Burası umumiyetle Aral'ın kuzey-doğu taraflarında aranıyor. Herhalde Harezm ile Bulgar şehri ortasında bulunsa gerekir. Bazı İslam yazarlarında bölgenin nehirlerinin ve ağaçlarının bolluğuna, içinde kalabalık bir tüccar grubunun barındığına, halkın ekserisinin Müslüman olduğuna, Saksın'ın yakınından geçen ırmakta çokça balık tutulduğuna, eti ve ekmeği bol bir şehir olduğuna değinilmektedir²⁰⁷.

31- Sançu: Yukarı Çin yolu üzerindeki bu kent²⁰⁸, herhalde Shan-chou'dur²⁰⁹.

32- Sapran ~ Savran ~ Sepren: Oguz şehirlerinden birinin adı olarak bildirilmektedir²¹⁰ ki, Güney Kazakistan'da, Sır Derya civarlarında, Yesi'ye 115 km kadar uzaklıktadır ve Oguzlarla Kimekler arasındaki bir hudut bölgesidir²¹¹.

²⁰⁰ DLT I, s.96, 383; DLT III, s.36.

²⁰¹ DLT III, s.150.

²⁰² DLT I, s.344.

²⁰³ DLT I, s.380; DLT II, s.285-286.

²⁰⁴ Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta...", s.149; Zahiraddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara1970, s.62.

²⁰⁵ DLT I, s.437; Şeşen, **a.g.e.**, s.58-59, 88, 96, 103, 129.

²⁰⁶ Togan, **a.g.e.**, s.494.

²⁰⁷ Cüveyni, **a.g.e.**, C. I, s.108; Şeşen, **a.g.e.**, s.151.

²⁰⁸ DLT I, s.417.

²⁰⁹ Togan, **Umumi Türk...**, s.144.

²¹⁰ DLT I, s.436.

²¹¹ Barthold, **a.g.e.**, s.227; Togan, **a.g.e.**, s.160; Sümer, **a.g.e.**, s.29.

33- Semizkent: Afrasyab'ın kızının adı Kaz vesilesiyle anılan kentlerden birisi ve Semerkant'ın diğer ismidir ki²¹², bunun da -r, -z değişmesinden kaynaklandığı bildiriliyor. Ayrıca Çin yıllıklarındaki K'ang-kuo'nun da Semerkant'a karşılık geldiği söylenmektedir²¹³. Burası Ortaçağ'ın ve günümüzün önemli bir yerleşim merkezidir. Özellikle Temürlüler çağında her açıdan mühim bir gelişme kaydetmiştir.

Zahireddin Muhammed Babur, hatıratında bu güzel şehir hakkında uzun uzadıya bilgiler verir. O, "Semerkant kadar güzel bir kent dünyada az bulunur. Hiçbir düşman şiddet ve üstünlük ile bunu ele geçiremediği için "Belde-i Mahfuza" derler. Türk ve Mogol halkları Semizkent diye söyler. Temür Beg burayı payitaht yaptı. Sur üzerinden kurganın uzunluğunun ölçülmesini emrettim, ölçü 10600 kadem çıktı. Üzüm, kavun, elma, nar ve diğer bütün meyveleri çok iyidir. Semerkant ve mahallelerinde Temür ve Ulug Beg'in imaretleriyle, bahçeleri çoktur. Temür, Kök Saray diye meşhur olan dört kapılı, fekalâde büyük bir köşk ve kalenin içinde bir cami yaptırmıştır. Semerkant'ın doğusunda iki bahçe açtırdı. Biri Bağ Boldı, öbürü Bağ-ı Dilgüşa'dır. Dilgüşa'da inşa olunan köşte Temür Beg'in Hindistan muharebeleri tasvir edilmiştir. Ayrıca yine Nakş-ı Cihan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal, Bağ-ı Nev ve Bağ-ı Behişt bahçeleri vardır. Temür'ün oğulları da buraya hanlar, hamamlar ve camiler kurdurdu", diyor²¹⁴.

34- Sitgün ~ Süt kent: Divanü Lûgat-it-Türk'te hakkında herhangi bir açıklama bulunmamakla beraber, Oguz kentlerinden olduğu vurgulanır²¹⁵ ve burasının Farab'ın güneyi olduğu sanılıyor²¹⁶.

35- Sugnak ~ Sıgnak: Bu yerleşim birimi için de Oguz şehirlerinden biri diye not düşülmüştür²¹⁷. Sıgnak da Güney Kazakistan'dadır.

36- Sülmi: Kaşgarlı burayı da Zulkarneyn'in yaptırdığını ve halkının da koyu birer kafır olduğunu söyler²¹⁸. Sülmi'nin Koçu'nun kuzey-doğusunda bulunduğu tahmin ediliyor ve burada Bayırkularla, Çumulların yaşadığı sanılmaktadır²¹⁹.

37- Şaş ~ Taşkent ~ Tünkent ~ Özkent: Buraya Terken şehri dendiğini de görmekteyiz. Kaşgarlı manasının "taş şehri" olduğunu söyler²²⁰ ve Kaz

²¹² DLTHI, s.150.

²¹³ Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre...", s.147-148; Togan, a.g.e., s.404.

²¹⁴ Zahireddin Muhammed Babur, a.g.e., s.68-72; R.G.De Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, Ter. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993, s.144-146.

²¹⁵ DLTI, s.443.

²¹⁶ Banguoğlu, a.g.m., s.9.

²¹⁷ DLTI, s.471.

²¹⁸ DLTI, s.113.

²¹⁹ Togan, a.g.e., s.421; Sümer, a.g.e., s.45.

²²⁰ DLTI, s.444; DLTHI, s.150.

maddesinde Taşkent'e Özkent ve Tünkent de dendiğini bildirir²²¹. Türkistan'ın önemli merkezlerinden olan Taşkent, şimdilerde Özbekistan'ın baş şehridir.

38- Sıkını: Fergana'ya yakın bir yer olmalıdır ve Divanü Lûgat-it-Türk'te "Bukuk" denilen bir hastalık vesilesiyle geçer²²².

39- Talas ~ Taraz: Kaşgarlı'da Talas adı Taraz ve Tıraz biçimlerinde de kayıtlıdır. Aynı mevki olmakla beraber, Talas ile Taraz'ın birbirinden birazcık da olsa uzak bulunduğunu düşünüyoruz. Talas ile Balasagun arasına ise Argu denmekteydi²²³. Yine Divan'da iki Talas'la karşılaşırız: Biri Ulug Talas, diğeri de İslam sınırındaki Kiçi Talas'tır. Talas aynı zamanda Kıpçaklara yakın bir bölgedir²²⁴. Talas bugün Kırgızistan Türk yurdunun kuzey-batısındadır.

40- Tartuk: Divanü Lûgat-it-Türk'e baktığımızda burası için Yagma ilinde bir şehirdir açıklamasıyla karşılaşırız²²⁵. Yagma İli ise, yukarıda da değinildiği üzere İli Nehri civarlarıdır.

41- Uç: Tanınmış bir şehir adı olarak geçen Uç ile Barsgan arasında Badal-art (Bedel-art) Tepesi yer alıyor ve şehirden Tavışgan diye bir nehir akıyordu. Ayrıca yanında Ay Köl vardır. Kaşgarlı Kuça ile Uç arasında Bay Yığaç diye bir yerden de bahseder²²⁶. Birtakım İslam kaynaklarında Özkent'in doğusunda, Tibet'e yakın, surlu bir yerin mevcudiyeti vurgulanırken; Uç'un Issık Köl'ün güney-doğusunda bulunduğunu sanılıyor²²⁷.

42- Udhu: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, esas manası "tepe" olup, Argu lehçesinde bir şehre Udhukend dendiğinden haber vardır²²⁸. Fakat tam mevkiini tespit edemedik.

43- Yafku ~ Yavgu: Barsgan civarındaki bir yerleşim biriminin adıdır. Yafku'nun yakınındaki bir yokuşa da bu isim verilir ve Yafku-art denilir²²⁹. Ayrıca buna benzer bir tanımlama Gerdizi'nin Zeyn el-ahbar'ında da vardır. Herhalde Issık Köl havalisindedir²³⁰.

44- Yarkent: Bu şehrin adı Divan'da "Bagram" kelimesinin izahı sırasında karşımıza çıkmaktadır²³¹. Kaşgar'ın güney-doğusundaki kent Doğu Türkistan'ın mühim yerleşim alanlarından birisidir. Türkistan'da oluşturulan

²²¹ **DLTI**, s.150.

²²² **DLTI**, s.285-286.

²²³ **DLTI**, s.127.

²²⁴ **DLTI**, s.366, 480.

²²⁵ **DLTI**, s.467.

²²⁶ **DLTI**, s.35, 392, 513; **DLTIII**, 135, 158.

²²⁷ Sümer, **a.g.e.**, s.69; Şeşen, **a.g.e.**, s.96-97, 173.

²²⁸ **DLTI**, s.87.

²²⁹ **DLTIII**, s.32.

²³⁰ Togan, **a.g.e.**, s.42; Şeşen, **a.g.e.**, s.78.

²³¹ **DLTI**, s.484.

çeşitli hanlıklara da merkezlik yapan Yarkent hakkında Marco Polo, halkının çoğu Müslümandır diyor²³².

45- Yengi Balık: Burası da Zulkarneyn'in yaptırdığı şehirler arasında anılmaktadır. Ayrıca Uygurlara ait bir iskan mıntıkasıdır²³³. Bugünkü Manas şehrine yakındır²³⁴.

46- Yenkend ~ Dizruyin ~ Yenikent: Kaşgarlı Mahmud, Afrasyab'ın kızı Kaz vesilesiyle bu Yenkend'ten de bahseder. Ona göre bütün Maveräünnehir Türk bölgesidir ve burası Yenkend'ten başlar. Sır Derya boylarına yakın olsa gerek. Bir adı da Dizruyin olan bu şehire sarılığından dolayı "Bakır Kale" deniyor. Buhara'ya yakın bir yerdir ve Kaz'ın kocası Siyavuş burada öldürülmüştür. Ateşe tapanlar hersene bir gün buraya gelirler. Yenkend'ten doğuya doğru Türk ülkesidir²³⁵.

IV- Kasabalar ve Köyler

1- Abul: Kaşgarlı burası için bizim ilde, Kaşgar'da bir köy adı²³⁶ diyor.

2- Adhıg: Tıpkı Abul gibi Adhıg'ın da Kaşgar'da bir köy olduğunu öğrenmekteyiz²³⁷.

3- Alguk: Bu köy de Kaşgar'a ait yerleşim birimlerindendir²³⁸.

4- Aluş: Divanü Lûgat-it-Türk'te Kaşgarlı Mahmud özellikle kendi yaşadığı muhitten örnekler vermektedir ki, bunlardan birisi de Aluş Köyüdür²³⁹.

5- Artuç: Kaşgar'da bu isimle iki köyün bulunduğu²⁴⁰ vurgulanmakla beraber, Artuç aynı zamanda Kara Hanlılar vesilesiyle anılır. Satuk Bugra Han'ın türbesinin olduğu yerdir ve Kaşgar'ın kuzeyine denk gelir²⁴¹.

6- Balu: Divan'da burası için Argu bölgesinde bir kasaba olduğu söylenir²⁴² ve herhalde Balasagun'a yakındır²⁴³.

7- Barman: Yungu Deresi vesilesiyle Kaşgarlı Mahmud tarafından anılan bu kasabayı Afrasyab'ın oğlu yapmıştır. Dolayısıyla adı da inşa eden kişiden

²³² Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.57.

²³³ **DLTI**, s.113, 379.

²³⁴ Sümer, **a.g.e.**, s.45.

²³⁵ **DLTIII**, s.149-150.

²³⁶ **DLTI**, s.73.

²³⁷ **DLTI**, s.63.

²³⁸ **DLTI**, s.101.

²³⁹ **DLTI**, s.62.

²⁴⁰ **DLTI**, s.195.

²⁴¹ Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.104.

²⁴² **DLTIII**, s.232.

²⁴³ Sümer, **a.g.e.**, s.89.

geliyor²⁴⁴. Ayrıca buradan çıkan bir neticeye göre, meşhur Afrasyab'ın Kaz isminde bir kızı olduğu gibi, Barman diye de bir oğlu vardır. Barman, Aksu'nun batısında, Uç'un da doğusunda sanılmaktadır²⁴⁵.

8- Kamlançu: Divanü Lûgat-it-Türk'te burası için İki Ögüz'e yakın küçük bir kasaba adı dendiğini görmekteyiz²⁴⁶, fakat Kamlançu ismi Uygur Destanlarında da karşımıza çıkar.

Uygur Türklerinin Türeyiş Destanı'nda şöyle anlatılıyor: Karakurum'dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Togla, öbürüne de Selenge denirdi. Bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirlerin arasında iki ağaç bulunuyordu. Kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise, tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi.

Birgün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik namları duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de, aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı. Çadırın zemini gümüşle kaplıydı. Bütün beyler ve halk bu garip şeyi görmek amacıyla oraya koşup, gelmişlerdi. Bu müthiş hadiseye şahit olduklarında, saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak dışarı çıktılar. Onları besleyip, büyötmeleri için süt-annelere verdiler. Her zaman onlara saygılı davrandılar ve çeşitli ikramlarda bulundular. Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında, Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağaçların yanına gitti. Çocuklar bunları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; "güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöretiniz devamlı olsun", dediler²⁴⁷.

Bu Uygur destanına göre Kamlançu, Togla'nın Selenge ile birleştiği yerdedir.

9- Kuyas: Çigil bölgelerinden birisi olup, aynı zamanda burada Toksılar da yaşıyordu²⁴⁸. Kuyas ile alakalı ilave bir bilgi, Manas Destanı'nda; Kırgızların düşmanı Kalmuk Tekes Han'ın akıllı bir adamının adı şeklin de karşımıza çıkmaktadır²⁴⁹. Bu bölge Barsgan'a yakındır ve Kuyas ile Kayas aynı olabilir ve burası hakkında yukarıda izahatta bulunmuştuk.

²⁴⁴ DLTIII, s.369.

²⁴⁵ Sümer, a.g.e., s.89.

²⁴⁶ DLTIII, s.242.

²⁴⁷ Gömeç, Türk Destanları..., s.230-236.

²⁴⁸ DLT I, s.423.

²⁴⁹ K.Yusupov, Manas Destanı, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet, Ankara 1995, s.68.

10- Yafınç: Kaşgarlı burayı İli Nehri civarlarında bir beldenin ismi olarak vermektedir²⁵⁰. Yafınç'ın Karatal ve Yedi-su'nun kuzeyi olduğu sanılmaktadır²⁵¹.

11- Yagma: Divan'da bazan Taraz yakınında bir köyün adı diye karşılaşıyorsak da²⁵², esasında büyük bir il olduklarına yukarıda değinmiş idik.

V- MEVKİLERİ AÇIKÇA BELİRTİLMEYEN YERLER

1- Adgış: Divanü Lûgat-it-Türk'te bir yer adı olarak geçen Adgış'ın²⁵³, yine Fergana civarlarındaki Edgışlerle bir irtibatı olabilir mi, bunu bilemiyoruz.

2- Aksay: Burasına da Kaşgarlı Mahmud bir yer ismi²⁵⁴ diyor. Fakat nerede olduğunu söylemiyor.

3- Ak Terek: Yagma ülkesinde, İli Suyu üzerinde bir geçit ve köprü²⁵⁵ olarak tarif edilmektedir.

4- Ala Yığaç: Divan'da sınıra yakın bir yer diye belirtilen Ala Yığaç'ın hangi hududa yakın olduğu²⁵⁶ açıklanmamasına rağmen, herhalde doğuda bir yerdir.

5- Aramut: Doğu'da Uygur illerine yakın bir mevki²⁵⁷ olarak verilen Aramut İline daha evvelce değinmiştik.

6- Ala: Kaşgarlı buranın Fergana'ya yakın bir yaylak²⁵⁸ olduğuna işaret ediyor.

7- Aruk Turuk: Bahis konusu yer, Fergana ile Kaşgar arasındaki bir yokuştur²⁵⁹.

8- Ay Köl: Bunun için Uç yakınında bir yerin adı²⁶⁰ denmiştir. Uç ise yukarıda izah etmeye çalıştığımız üzere Issık Köl'ün güneyinde, Barsgan'a yakın bir mevkidir.

9- Badal-art ~ Bedel-art: Uç ile Barsgan arasında sarp bir yer, tepe²⁶¹.

²⁵⁰ DLTHI, s.375.

²⁵¹ Togan, *Umumi Türk...*, s.8; Sümer, *a.g.e.*, s.90.

²⁵² DLTHI, s.34.

²⁵³ DLTİ, s.96.

²⁵⁴ DLTİ, s.81.

²⁵⁵ DLTİ, s.81.

²⁵⁶ DLTİ, s.82.

²⁵⁷ DLTİ, s.139.

²⁵⁸ DLTİ, s.82.

²⁵⁹ DLTİ, s.66.

²⁶⁰ DLTHI, s.135.

10- Bagram Kumu: Divanü Lûgat-it-Türk'te burasının Kaşgar ile Yarkent arasında bir kumluk arazi²⁶² olduğu vurgulanmaktadır. Belki Sır Derya'nın kollarından Barçın Derya ile alâkası olabilir²⁶³.

11- Bakırlıg: Balasagun'a yakın bir yerin ismi²⁶⁴.

12- Barçan: Divan'da burası için sadece bir yer adı açıklamasını görmekteyiz²⁶⁵.

13- Bay Yığaç: Kuça ile Uç'a yakın bir mevki²⁶⁶.

14- Bukaç-art: Buranın da nerede olduğu söylenmemiş, ama sarp bir yer adıdır deniyor²⁶⁷.

15- Bükür: Kuça şehri ile Uygur ülkesi arasında bulunan dağın başında bir kaledir. Burası sınırdır²⁶⁸.

16- Çurçan: Kaşgarlı bu yer için Çin yolu üzerinde Müslüman sınırlarından biri²⁶⁹ demektedir.

17- Hozar: Türk Dünyasında bir yer²⁷⁰ olarak verilir. Herhalde Keş bölgesindedir²⁷¹.

18- Kapuş: Divanü Lûgat-it-Türk'te, Argu İlinde bir mevki²⁷² deniyor ve Argu İlinin de Talas ile Balasagun arasında olduğunu belirtmiştik.

19- Kara Sengir: Burası için Barsgan'da bir yer adı²⁷³ diye bahsedilmektedir.

20- Kara Yalga: Kaşgarlı Türk diyarı ile Fergana arasında bir sarp yer²⁷⁴ biçiminde açıklamıştır.

21- Kargalıg: Divan'da bu isim ile Talas yakınında bir kalenin adı²⁷⁵ vurgulanmaktadır.

²⁶¹ **DLTI**, s.392.

²⁶² **DLTI**, s.484.

²⁶³ Barthold, **Mogol İstilasına...**, s.229.

²⁶⁴ **DLTI**, s.495.

²⁶⁵ **DLTI**, s.435.

²⁶⁶ **DLTIII**, s.158.

²⁶⁷ **DLTI**, s.410.

²⁶⁸ **DLTI**, s.361.

²⁶⁹ **DLTI**, s.436.

²⁷⁰ **DLTI**, s.411.

²⁷¹ Barthold, **a.g.e.**, s.175.

²⁷² **DLTI**, s.369.

²⁷³ **DLTIII**, s.221.

²⁷⁴ **DLTIII**, s.32.

22- Kası: Buranın Kaşgar'da bir mevki²⁷⁶ olduğu söyleniyor.

23- Kaşga Bugra: Herhalde Türk yurdunda bu ismi taşıyan iki yer bulunmaktaydı. Çünkü bunun izahı yapılırken iki yerin adı deniyor²⁷⁷.

24- Kavak-art: Özçent ile Kaşgar arasındaki sarp bir mekâna verilen isim²⁷⁸.

25- Mangışlag: Oguz ülkesinde bir yer²⁷⁹ olarak verilen Mankışlak (Minkışlak/Binkışlak), bugün Hazar Gölünün doğu sahillerindeki yarımada ve Sovyet hâkimiyeti sırasında Kazakistan sınırları içinde kalmıştır. Kaşgarlı çağında Hazar sınırını oluşturmaktaydı²⁸⁰.

26- Mınglak: Burası Divanü Lûgat-it-Türk'te, bir şiirin içerisinde iki yerde geçmektedir²⁸¹. Herhalde İli Nehrinin öbür yanında, Uygur yurdunun bitiminde bir bölge idi.

27- Ötüken: Mahmud Kaşgarlı çağında da kutlu yurt Ötüken'in adının hâlâ unutulmadığını görüyoruz. O, burayı Tataristan çöllerinde, Uygur iline yakın bir yer olarak tarif ediyor²⁸². Bilindiği üzere Ötüken adı Türkçe belgelerde evvela Orkun Yazıtlarında ve sonra Çin vesikalarında anılır. Esasında burası doğuda Togla Nehrinin öbür tarafından başlayarak, batıda Altaylara kadar uzanan bir coğrafyadır. Birilerinin sandığı gibi bir şehir değildir.

28- Sıgun Samur: Bugra Han'ın zehirlendiği yerin ismi²⁸³ olarak kaydedilmiştir.

29- Suvlag: Divan'da sadece bir yer adı²⁸⁴ diye anılmaktadır.

30- Tarım: Muhtemelen Tarım Nehrinin ve Kuça'nın yakınında, Uygur yurdunda bir bölgedir²⁸⁵.

31- Üreng ~ Vereng: Rum ülkesi yakınında, kuzey bölgesinde bir yerin adı²⁸⁶ dendiğine göre, Hazar'ın yukarı tarafları olabilir.

²⁷⁵ **DLTI**, s.527.

²⁷⁶ **DLTIII**, s.224.

²⁷⁷ **DLTI**, s.426.

²⁷⁸ **DLTI**, s.383.

²⁷⁹ **DLTI**, s.465; **DLTIII**, s.157.

²⁸⁰ Şeşen, **a.g.e.**, s.174, 267.

²⁸¹ **DLTI**, s.343; **DLTIII**, s.235.

²⁸² **DLTI**, s.138.

²⁸³ **DLTI**, s.409.

²⁸⁴ **DLTI**, s.464.

²⁸⁵ **DLTI**, s.396.

²⁸⁶ **DLTI**, s.134-135.

32- Yamar: Bir mevki ismi olup, buradan Yamar Suyu akar²⁸⁷. Umumiyetle İmil Nehri ile birleştiriliyor²⁸⁸.

33- Zambı-art: Kaşgarlı burası için Konçgar Başı ile Balasagun arasında bir dağ geçidi²⁸⁹ diyor.

Yukarıda olduğu üzere Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen pekçok ülke, şehir, kasaba, köy ve diğerlerini derleyip, yerlerini belirlemeye çalıştık. Toplam olarak 13 devlet ve ülke, 27 il, 46 şehir, 11 kasaba ve köy, 33 mevki ve yurttan söz ettik. Ancak gözden kaçırdığımız başka coğrafi mekânlar olabileceği gibi, belki de yerleri hususunda da yanlış tahminlerde bulunabiliriz. Bununla birlikte Türkistan coğrafyası üzerine araştırma yapacakların önünü bir parça da olsa açabildiğimizi ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Ata Melik Alaaddin Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, I. Cilt, Ankara 1988
- Banguoğlu, T., “Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara 1959
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yayına Hazırlayanlar, K.Y.Koprıman-A.İ.Aka, Ankara 1975
- Barthold, V.V., **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981
- Boodberg, P.A., “The Language of the T'o-pa Wei”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1, Harvard 1936
- Czegledy, K., “Gardizi on the History of the Central Asia”, **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973
- **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013
- Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942
- Eberhard, W., “Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar”, **Belleten**, 8/32, Ankara 1944
- Esin, E., “Tonga Alp-Er” (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)”, **Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ord. Prof. Dr. Z.Velidi Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985
- Gömeç, S.Y., “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 79, İstanbul 1993
- Gömeç, S.Y., “Kaybolan Bir Türk Boyu: Basmıllar”, **DTCF. Dergisi**, 37/1-2, Ankara 1995
- Gömeç, S.Y., “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, **Türk Kültürü**, 39/453, Ankara 2001

²⁸⁷ DLTI, s.28.

²⁸⁸ Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.128-129.

²⁸⁹ DLIII, s.441.

- Gömeç, S.Y., “Şine-Usu Yazıtı’nda Geçen Yer Adları Üzerine”, **Belleten**, LXIV/240, Ankara 2001
- Gömeç, S., “Oguz Kagan ve Oguz Kagan’ın Kimliği”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır 2004
- Gömeç, S.Y., **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009
- Gömeç, S.Y., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011
- Gömeç, S., “Türk Tarihinde Sek El~Çik~Çigil Meselesi”, **DTCF. Türkoloji Dergisi**, 18/2, Ankara 2011
- Gömeç, S.Y., **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011
- Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 4. Baskı, Ankara 2011
- Gömeç, S.Y., “Türk Milli Kimliğinin Teşekkülünde Türk Dilinin Önemi”, **21. Yüzyılda Türkiye’de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara 2013
- Gömeç, S., “Türk Tarihinde Kıpçaklar”, **Türk Tarihçiliğine Katkıları. Mustafa Kafalı Armağanı**, Ankara 2013
- Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinde Peçenekler”, **DTCF. Dergisi**, 53/1, Ankara 2013
- Gömeç, S.Y., **Kırgız Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2014
- Gömeç, S.Y., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014
- Gumilev, L.N., **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003
- İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981
- İnan, A., **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara 1987
- İnayet, A., “Divanü Lûgat-it Türk’ta Geçen Çin ve Maçın Adı Üzerine”, **Turkish Studies**, 2/4, Erzincan 2007
- Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I-III., Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1986
- Klyaştornıy, S.G., “Orhon Abidelerinde Kengü’nün Kavmi Yer Adı (Etno Toponimiği)”, Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, C.18, Ankara 1954
- Klyaştornıy, S.G–Sultanov, T.İ., **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003
- Köprülü, F., “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, **Belleten**, 8/32, Ankara 1944
- Köprülü, F., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 6. Baskı, Ankara 1987
- Kurat, A.N., **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987
- Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara 1986
- Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I-II, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz)
- Marquart, J., **Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften**, Leipzig 1898
- Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004

- Minorsky, V., **Hudud al-alam**. The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., London 1937
- Minorsky, V., “Tamim Ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII, Bruxelles 1948
- Orkun, H.N., **Eski Türk Yazıtları**, C. IV, İstanbul 1941
- Orkun, H.N., **Türk Tarihi**, C. III, Ankara 1946
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971
- Özerin, K., “Kimekler ve Kimek Devleti, **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976
- Rasonyi, L., **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988
- Rubruk, W., **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001
- Sümer, F., **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984
- Sümer, F., **Oğuzlar**, 2. Baskı, Ankara 1972
- Sümer, F., “Tokuz Oğuzlar”, **İslam Ansiklopedisi**, 12/1, 5. Baskı, İstanbul 1988
- Şeşen, R., **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985
- T’ang, C., “A Preliminary Interpretation of Terms from Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch’i Shu”, **Pien-cheng-yen-chio Sou-nien-pao**, No 4, Taipei 1973
- Togan, İ-Kara, G-Baysal, C., **Eski T’ang Tarihi**, Ankara 2006
- Togan, Z.V., “Harizm”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1950
- Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981
- Togan, Z.V., “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair”, **Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Ord.Prof.Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985
- Zahirreddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara 1970
- Ziya, “Orta Asya’da Türk Boyları”, **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932